

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Magistratura Tədris Mərkəzi

Əlyazması hüququnda

Magistrant:

Əliyev Hikmət Fazil oğlu

Mövzu:

**Azərbaycanda maliyyə nəzarəti
və auditin təşkili problemləri:**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı
İxtisasın şifri və adı

İİM 010000 İqtisadiyyat
İİM 010003 Maliyyə və kredit

Elmi rəhbər:

professor Xankişiyeu B.A.

Magistr proqramının rəhbəri:

professor Kərimov A.M.

Bakı - 2015

M Ü N D Ə R İ C A T

	Səhifə
Giriş	3
Fəsil I. Maliyyə nəzarəti və auditin nəzəri və metodoloji əsasları.....	8
1.1 Maliyyə nəzarəti və auditin mahiyyəti və vəzifələri.....	8
1.2 Maliyyə nəzarəti və auditin təşkili prinsipləri və funksiyaları.....	14
1.3 Maliyyə nəzarəti bir elm kimi	23
Fəsil II. Maliyyə nəzarəti və auditin müasir vəziyyətinin təhlili.....	27
2.1. Maliyyə nəzarəti və auditin müasir vəziyyəti.....	27
2.2. Kommersiya təşkilatlarında maliyyə nəzarətinin təşkili.....	35
2.3. Audit təşkilatlarında audit fəaliyyətinin müasir vəziyyətinin təhlili.....	41
Fəsil III. Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və auditin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	49
3.1. Dövlət maliyyə nəzarəti və auditin yaxşılaşdırılması yolları.....	49
3.2. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	60
3.3 Beynəlxalq təcrübə və maliyyə nəzarəti və auditin əsas istiqamətləri.....	66
Nəticə	72
İstifadə olunan ədəbiyyatlar	77

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Maliyyə nəzarəti – bütün səviyyələrdə qanunvericilik və icraedici hakimiyyət orqanlarının və habelə xüsusi yaradılmış idarələrin müəyyən metod tətbiq etməklə bütün iqtisadi subyektlərin (dövlətin, müəssisənin, idarələrin, təşkilatların) maliyyə fəaliyyətinə nəzarət etmək deməkdir. O, özündə pul vəsaitləri fondlarının formalaşması və istifadəsi prosesində maliyyə-təsərrüfat qanunvericiliyinə əməl edilməsinə nəzarəti, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının iqtisadi səmərəliliyini və cəkilən xərclərin məqsədə uyğunluğunun qiymətləndirilməsini birləşdirir.

Maliyyə nəzarəti - dəyər nəzarətidir. Buna görə də başqa nəzarət formalarından (ekoloji, sanitar, inzibati və.s) fərqli olaraq o, ictimai təkrar istehsalın bütün sahəsinə şamil edilir və pul fondlarının bütün hərəkət prosesini əhatə edir.

Maliyyə nəzarətinin təşkilinin konkret formaları və metodları iqtisadi kateqoriya kimi maliyyəyə obyektiv surətdə aid olan nəzarət xüsusiyyətlərinin praktiki təcəssümündən ibarətdir. Dövlətin maliyyə sistemi bütün növ pul fondlarını əhatə etdiyinə görə maliyyə nəzarəti də çoxsəviyyəli və hərtərəflidir.

Maliyyə nəzarəti istər dövlətin və onun idarələrinin, istərsə də bütün digər iqtisadi subyektlərin mənafe və hüquqlarını təmin etməyə yönəldilmişdir. Məlumdur ki, maliyyə pozuntuları sanksiya və cərimələr tətbiq etməyi tələb edir.

Dövlət maliyyə nəzarəti – dövlətin maliyyə siyasətini reallaşdırmağa, maliyyə sabitliyi üçün şərait yaratmağa yönəldilmişdir. Bu hər şeydən əvvəl bütün səviyyələrdən olan büdcələrin və büdcədən kənar fondların tərtibi, baxılması, icrası, dövlət müəsiləri, idarələri, banklar və maliyyə korporasiyalarının maliyyə fəaliyyətinə nəzarət deməkdir. Dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektoruna nəzarəti onların yalnız vergi və digər məcburi tədiyələr daxil olmaqla dövlət qarşısında pul öhdəliklərini yerinə yetirmək dairəsini, onlara ayrılmış büdcə yardımlarının, kreditlərinin xərclənməsində qanunçuluğun, məqsədyönlülüynün gözlənilməsində, habelə pul hesablaşmalarının təşkilində, uçot hesabat işlərinin aparılmasında dövlət qaydalarına əməl edilməsini təşkil edir.

Müəssisələrin fəaliyyətinə maliyyə nəzarətinə habelə kredit idarələri, səhmdarlar tərəfindən nəzarət və daxili nəzarət də aid edilir. Buraya isə aiddir: pul resurslarının – xüsusi, borc alınmış və cəlb edilmiş resursların səmərəliliyinin, həm də istifadə edilməsinin məqsədyönlülüynü yoxlamaq, faktiki maliyyə nəticələrinin təhlili və onun proqnozlaşdırılan müqayisəsinin, investisiya layihələrinin nəticələrinin maliyyə cəhətdən qiymətləndirilməsi, maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünə, həqiqiliyinə, maliyyə vəziyyətinə və likvidliyinə nəzarət.

İri kommerisya strukturlarında maliyyə meneceri kapitalın bütün investisiyalaşdırılması prosesinə nəzarət edir. Bu post “audit” adlanan proses özündə hər bir istehsal investisiya fəaliyyəti mərhələsində faktiki maliyyə nəticələrini, biznes-planın maliyyə bölməsi proqnozları ilə müqayisəsini, onların uyğunsuzluğunun təhlili və səbəblərinin aradan qaldırılmasını, xərclərin aşağı salınması, maliyyə proqnozlaşdırılması metodlarının yaxşılaşdırılması yollarının axtarılmasını əks etdirir. Deməli, maliyyə nəzarəti maliyyəni idarə etməyin mühüm unsurudur. Bir qayda olaraq inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində maliyyə nəzarəti sistemi özündə aşağıdakı üsürləri təqdim edir:

- bilavasitə parlamentə və ya ölkənin prezidentinə tabe olmaqla baş təftiş-auditor idarəsi (hesab palata). Bu idarənin başlıca məqsədi dövlət vəsaitinin xərclənməsinə ümumi nəzarət etməkdir;

- vergilərin daxil olmasına nəzarət edən, hökumət və ya Maliyyə Nazirliyinə tabe olan vergi idarəsi;

- tabe olan idarələrdə yoxlama və təftiş aparan idarə tərkibində olan nəzarətedici strukturlar:

- hesabat sənədlərinin düzgünlüyünü və maliyyə əməliyyatlarının qanunçuluğunun kommersiya əsasında yoxlanmasını həyata keçirən qeyri-dövlət nəzarət xidməti;

- daxili nəzarət xidməti. Onun əsas məqsədi isə xərcləri aşağı salmaq və mənfəəti çoxaltmaq yollarını axtarmaqdır.

Doxsanıncı illərin əvvəllərində Azərbaycanda iqtisadi və siyasi dəyişikliklər ölkədə fəaliyyət göstərən maliyyə nəzarəti sisteminin köklü surətdə yenidən qurulmasına gətirib çıxartdı. Nəzarət orqanları sistemi yenidən quruldu. Belə ki, xalq nəzarəti orqanları ləğv

edildi. Başda prezident olmaqla yeni siyasi hakimiyyət sistemi-prezident nəzarəti meydana gəldi.

Maliyyə nəzarətinin yeni orqanları: Respublika Xəzinədarlığı, Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyi, Sığorta Nəzarəti orqanları yarandı. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin strukturu yenidən quruldu, onun funksiyaları xeyli dəyişildi. Auditor nəzarəti meydana gəldi. İctimai-maliyyə nəzarəti yeni forma aldı.

Bank sisteminin dövlətsizləşdirilməsi, kommersiya banklarının və digər kredit təşkilatlarının meydana gəlməsi istər kommersiya bankları tərəfindən müəssisə-müştərinin maliyyə fəaliyyəti üzərində, istərsə də kommersiya banklarının özlərinin fəaliyyəti üzərində Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı tərəfindən, habelə Milli Bankın öz fəaliyyəti üzərində qanunvericilik orqanları tərəfindən, maliyyə nəzarətinin yeni metodlarının meydana gəlməsinə səbəb oldu.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin inkişafında yeni meyllər və formalar meydana gəldi. Əgər planlı bölgü sistemində dövlət hakimiyyət orqanları və idarələri, SSRİ Dövlət Bankı şöbələri və xüsusi yaradılmış nəzarət strukturları tərəfindən bütün iqtisadi subyektlərin pul fondlarının hərəkətinə dövlət maliyyə nəzarəti üstünlük təşkil edirdisə, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində isə nəzarətin məzmunu və metodları ciddi dəyişikliyə məruz qalır. Bu da dövlətin iqtisadiyyatda rolunun dəyişdirilməsi ilə əlaqədardır.

Dövlət maliyyə nəzarətinin dairəsi getdikcə məhdudlaşır. Ümumi daxili məhsulun hərəkətinin dəyər nisbətinə, pul kütləsinə, dövlətin sərəncamına daxil olan pul vəsaitlərinin formalaşması və istifadəsinə nəzarət də daxil olmaqla o, getdikcə daha çox makroiqtisadi proseslər dairəsində təmərküzləşmiş olur. Bununla yanaşı auditor və sığorta firmaları, kredit təşkilatları və s. tərəfindən qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin fəaliyyət dairəsi xeyli genişlənir, onun forması və məzmunu dəyişir.

Sonrakı nəzarətdən qabaqcadan (ilkin) nəzarət doöru keçiddə müəyyən dəyişiklik baş verir. Azərbaycanda demokratiyanın və parlamentizmin inkişafı, Milli məclisin deputatlarının peşəkarlıqlarının artması, icra hakimiyyətinin maliyyə fəaliyyətinə daha ciddi nəzarət etməyə, dövlət büdcəsi layihəsi və büdcədən kənar fondların təsdiqi zamanı vəsaitlərin məqsədyönlü və iqtisadi cəhətdən səmərəli istifadə edilməsinin daha dərin təhlil

edilməsinə gətirib çıxarır. Buna həm də səlahiyyətli hakimiyyət və xüsusi nəzarət orqanlarının yaradılması da kömək edir. Ayrı-ayrı təsərrüfatçılıq subyekti səviyyəsində xüsusi məsləhətçi firmaları, investisiya banklarının, maliyyə qurumlarını cəlb etməklə investisiya layihələrinin maliyyə yoxlamalarına diqqəti daha da gücləndirir.

Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində ölkədə mühasibat, büdcə və vergi uçotunun beynəlxalq standartlara uyğun təşkili mühüm rol oynayır. Hesabat sənədləri maliyyə nəzarətinin başlıca obyektini hesab olunur.

Maliyyə nəzarətinin gələcək inkişafı, onun səmərəliliyi xeyli dərəcədə yeni konseptual və qanunvericilik bazasının yaradılmasından asılıdır. Onlar nəzarəti demokratik dövlətə aid olan keyfiyyətə yeni səviyyədə keçirməyi təmin edir.

Qeyd olunanlar göstərir ki, Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və audit təşkili problemləri mövzusunun aktualdır.

Dissertasiya işinin məqsədi. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və auditin formalaşmasının müasir vəziyyətini təhlil etmək, optimallaşdırılması və ümumiyyətlə Azərbaycan Respublikasının maliyyə nəzarəti və auditin səmərəsinin yüksəldilməsinə səbəb ola biləsi elmi-praktiki praktiki tədbirlər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın obyekti. Tədqiqat işinin obyekti Azərbaycan Respublikasında siyasəti, bu siyasətin icrası gedşində dövlətin, büdcə sistemi orqanlarının fəaliyyəti, ölkədə həyata keçirilmiş maliyyə nəzarəti sahəsində müasir təcrübələrdən ibarətdir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqat işinin predmeti Azərbaycan Respublikasında bütün səviyyələrdə maliyyə sahəsində problemlərin məcmusu, maliyyə nəzarətinin formalaşdırılması və əməli məsələləri, bu sahədə dövlət orqanlarının vəzifələrindən ibarətdir. Baxmayaraq ki, bu sahədə ölkəmizdə son 10-15 ildə xeyli irəliləyişlər hiss edilir, hələ də bu sahədə öz həllini tələb edən xeyli problemlər mövcuddur.

Tədqiqatın metodoloji bazası. Tədqiqatın metodoloji bazası Azərbaycan Respublikası hökumətinin Azərbaycan “maliyyə nəzarəti və audit haqqında” qərar və qətnamələri, Milli Məclisin qərarları, müzakirə materialları, büdcə, maliyyə və vergi orqanları rəhbərləri və aparıcı mütəxəssislərin iqtisadiyyat, maliyyəyə aid təklif və tövsiyələrindən ibarətdir. Dissertasiya işinin yazılışında bir sıra Azərbaycan və xarici ölkə iqtisadçı alimlərinin, monoqrafiya və məqalələrindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın metodikası. Tədqiqat işini gedişində bir sıra iqtisadi təhlil, statistika, uçot və nəzarətdə istifadə edilən metodları tətbiq edilmişdir. Bunlar sistemli və müqayisəli təhlil, seçmə və kütləvi müşahidə, orta kəmiyyət, indeks, faiz və promil analiz və sintez və bu kimi bir sıra təhlil və elmi araşdırma metodlarından ibarətdir.

Tədqiqatın informasiya mərhələləri. Tədqiqat işinin informasiya bazası Azərbaycan Respublikası Prezidentini maliyyə məsələlərinə aid fərman və göstərişləri, Milli Məclisin və onun Büdcə-maliyyə komissiyasının müzakirə və normativ sənədləri, nəzarət və təhlil xarakterli materialları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, Respublikanın Mərkəzi Bankının təlimat və göstərişləri və hesabatlarından ibarətdir. Bu göstərilən mənbələrdən faktiki məlumatlar əldə edilmiş və təhlil olunmuşdur. Bununla yanaşı Rusiya, Türkiyə, ABŞ-ın və Avropa İqtisadi birliyinə daxil olan bir sıra ölkələrin də materiallarından təhlil məqsədilə istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın mövzusunun öyrənilməsi səviyyəsi. Öz dövlət müstəqilliyini əldə etmiş, iqtisadiyyatın bazar münasibətləri əsasında inkişaf rolunu seçmiş bir ölkədə iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin bir sıra qeyri-ənənəvi yol və metodları meydana çıxır ki, bunların tətbiq edilməsi bir sıra çətinliklərlə əlaqədardır. Bu yol və metodlar əvvəlcədən elmi-praktiki cəhətdən öyrənilməli və tətbiq olunmalıdır.

Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslində maliyyə nəzarəti və auditin nəzəri və metodoloji əsasları, mahiyyəti və əhəmiyyəti, təşkili prinsipləri və onun bir elm kimi olduğu məsələlərdən bəhs edilir.

İkinci fəsildə maliyyə nəzarəti və auditin müasir vəziyyəti təhlil olunur. Həmçinin kommersiya təşkilatlarında maliyyə nəzarətinin təhlili və audit təşkilatlarında audit fəaliyyətinin müasir vəziyyəti təhlil olunur.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və auditin yaxşılaşdırılması yolları, qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq təcrübə və maliyyə nəzarəti və auditin əsas isqtiqamətləri tədqiq olunur.

Sonda müəllif müəyyən nəticəyə gəlmiş və bir sıra təkliflər vermişdir.

Fəsil I. Maliyyə nəzarəti və auditin nəzəri və metodoloji əsasları.

1.1 Maliyyə nəzarəti və auditin mahiyyəti və vəzifələri.

Maliyyə nəzarəti anlayışı normativ sənədlərdə müəyyən edilməmişdir və diskussiya predmeti olaraq qalır. E.Y.Qraçova maliyyə maliyyə nəzarətinin hüquq normalarıyla tənzimlənmiş dövlət, bələdiyyə, ictimai orqanların, təşkilatların və digər təsərrüfatçılıq edən subyektlərin, vaxtı vaxtında olmanın və maliyyə planlaşdırılmasının yoxlanılmasının, gəlirlərin əsaslanmış və dolğun formada pul fondlarına daxil olması və onların istifadəsinin effektivliyinin yoxlanılması üzrə fəaliyyət kimi müəyyən edir.

İdarəetmə sistemində maliyyə nəzarətinin əsas məqsədi idarəedən subyektin maliyyə maraqlarının qorunmasının qiymətləndirilməsidir.

İdarəedən subyekt öz malı maraqlarının formulirovkasını başqasına verə bilər. Məsələn, əgər müəssisənin rəhbəri malın anbarda olduğunu yoxlamaq istəyirsə inventarlaşdırma aparılması haqqında əmr verir, malın anbarda özü də yoxlaya bilər, yoxlayışın keçirilməsi əməkdaşlarına da həvalə edilə bilər.

Orqanlara təmsilçiləri vasitəsi ilə idarə edir. Bu təşkilatlar xalqın malı marağını qoruyur. Bunun üçün də bütöv bir dövlət nəzarət sistemi formalaşır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, maliyyə marağı başqa sferalardakı maraqlarla, o cümlədən iqtisadi, siyasi və s. qırılmaz surətdə əlaqədardır. Əksər hallarda hər hansı bir sahəyə maraq maliyyə ölçüləri ilə ifadə olunur. Məsələn, hər hansı bir proyekt, ideyanın reallaşmasına sərf edilən xərclər və s.

Buna görə maliyyə marağı ilkin ola bilər (məsələn, sahibkar tərəfindən mənfəətin alınması) və ya ikinci, törəmə (məsələn, əhəlinin səhiyyə proqramlarının reallaşdırılması). Həm də müxtəlif situasiyada maliyyə marağı digər maraqlarla müqayisədə müxtəlif ola bilər. Məsələn, uzunmüddətli perspektiv üçün gəlir əldə etmək məqsədi ilə işverən qiymətləri aşağı salmağa və zərərə getməyə razıdır (rəqabətliləri bazardan sıxışdırmaq məqsədi ilə).

İdarə edən subyektlərin marağı formalaşdırılmalıdır, yəni açıq şəkildə yaxud da bu və ya digər momentlə bağlı olaraq bildirilməlidir. (əlan edilməlidir). Məsələn, işçi əmək haqqının artımı haqqında tələbi açıq bildirməyə bilər, amma o təcrübəyə əsaslanaraq, ehtimal ki, məvacibə əlavəyə şad olacaq.

Təşkilat açıq bildirməyə bilər ki, şəxsi məqsədlərində əməkdaşlara ofis təhcizatından istifadə etməyi qadağan edir, amma yaranmış təcrübədən güman edilir ki, belə hərəkətlər rəhbərliyin razılığını almayacaq.

Dövlət zərərli tullantıların atmosfərə atılmasını qadağan edən qanun qəbul etməyə bilər, lakin nəzərdə tutulur ki, bu cür hərəkətlər əhalinin marağına ziddir.

Maliyyə maraqlarının formalaşdırılması müxtəlif formada edilmiş ola bilər:

- normativ akt, həmçinin beynəlxalq, dövlət, bələdiyyə səviyyələrində, həmçinin müəssisənin və ya onun struktur bölməsinin səviyyəsində
- qeyri-normativ (qeyri standart) xarakterin aktı, məsələn konkret işçinin mükafatlandırılması haqqında əmr;
- idarə edən subyektin və ya onun səlahiyyət verilmiş nümayəndələrinin şifahi ərizəsi (bəyanatı) (direktorlar şurası sədri, sexin ustasının rəhbəri və başqaları);
- maliyyə marağı ifadə etməyə icazə verən başqa formalar.

Dövlətin səviyyəsində maliyyə maraqları, bir qayda olaraq, qanunlar şəklində formalaşdırılmışdır, məsələn Bütçə və Vergi məəcəllələri, inzibati Xətalər məəcəlləsi, və maliyyə fəaliyyətinin tənzimləyən başqa sənədlər.

Lakin konkret bir maraq normativ aktda həmişə əks olunmaya bilər. Praktika göstərir ki, belə maraq mövcuddur. Belə halları tez-tez “qanunda olan boşluq”, “qanundakı nöqsanlar”, “qanundakı baca” adlandırırlar. Belə ki, hərəkət formal olaraq qadağan edilmişdir, amma dövlətə zərər vurur. Buna görə də çox hallarda maliyyə nəzarəti aparıldıqda yoxlama zamanı normativ aktlara deyil ümumi maraq nəzərə alınaraq, yerinə yetirilmək təklif olunur.

Belə yanaşdıqda maliyyə nəzarəti qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi işində həlledici amilə çevrilə bilər. (informasiya toplama və analiz etmək, normativ aktlarda dəyişiklik etmək və dəqiqləşdirmə işləri ilə əlaqədar təkliflər hazırlamaq üçün) məsələn, hələ 10 avqust 1982 №200 SSRİ Müdafiə Nazirinin əmri ilə tədtiq olunmuş Müdafiə Nazirliyində Maliyyənin vəziyyəti ilə əlaqədar müddəalarda göstərilir ki, inspektor-müfəttiş yoxlayış zamanı dövlətin mənafeyindən çıxış etməlidir.

Belarus Respublikası Sənaye Nazirliyinin Təşkilatlarında maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təftişi və yoxlanılması barədə təlimatında dövlətin və təşkilatın iqtisadi

maraqlarında zərbə vuran hüquq pozuntularının vaxtı-vaxtında müəyyən edilməsi və qabağının alınması ,onların edilməsi üçün lazım olan səbəb və şəraitlərin müəyyən edilməsi yoxlama zamanı həll edilən əsas məsələlərdən biri kimi müəyyən edilib.

Bunun əksi isə qanunvericiliyin formal olaraq gözlənilməsi durur ki, burada yalnız mövcud normativ aktın pozulması aktı yoxlanılır. Lazımı yoxlama metodunun seçilməsi idarəetmə subyektinin müdirinin və ya onun təmsilçisinin müəyyən etdiyi siyasətlə əlaqələndirilir.

Yuxarıda göstərilənə əsaslanaraq, maliyyə nəzarətinin təyini xülasə edək. Maliyyə nəzarəti-idarə edən idarə olunan subyektlərin birincinin maliyyə maraqlarına uyğun əməliyyatlar həyata keçirməsinin qiymətləndirilməsi üzrə fəaliyyətdir, idarəetmənin funksiyasıdır.

İdarəetmənin funksiyaları idarəetmə fəaliyyətinin konkret növüdür, hansı ki, xüsusi vasitə və üsullarla həyata keçirilir, həmçinin işlərinin uyğu təşkil olunması.

İdarəetmə nəzarriyəsində indiyə kimi aydın məəyyən edilmiş əlamətlər üzrə idarəetmənin funksiyalarının təsnifatı haqqında ümumi fikirlər hazırlanmamışdır. İdarəetmə prosesinin vahid bölgüsü üçün (nisbətən xüsusişmiş və eyni zamanda ayrılmaz əlaqəli funksiyaları) inteqrasiya prosesi olan və müəyyən məqsədin nailiyyətinə istiqamətləndirilmiş idarə etmə sistemini təsvir etmək də mümkünüdür.

Hər funksiyanın ayrılması tədqiqat prosesində ayrı hazırlanır və təcrübə kifayət qədər şərtidir, çünki onlar adətən qismən uyğun gəlirlər və dolaşırlar ki, çox hallarda onu tədqiq etdikdə və ya onun bir funksiyasının harada başlayıb hara da qurtardığını müəyyən etmək olmur.

İdarəetmənin funksiyaları - idarəetmə fəaliyyətinin bir hissəsidir. Onlar idarə sisteminin strukturunun formalaşmasını müəyyən edirlər.

V.J.Rikunovun fikrincə qəbul edilmişdir ki, idarəetmənin funksiyası planlaşdırma, təşkilatçılıq, koordinasiya, nizamlama və nəzarətdən ibarətdir. Bununla belə göstərir ki, bunlara iki şeyi əlavə etmək lazımdır: İnformasiya işləri və rəhbərlik.

Ona görə də nizamlama sisteminin müvazinətini təmin etməyə yönəlmişdir. “Nizamlama normal fəaliyyəti təmin etmək üçündür” deyər yazır.

“kontrol “anlayışına o “müşahidələr və yoxlamalar” mənasını verir. Bundan başqa V.J.Rıkunov qeyd edir ki, keçdiyi böyük tarixi dövrə baxmayaraq, idarəetmə nəzəriyyəsi idarəetmə üçün vahid fikir formalaşdırmamışdır, eləcə də idarəetmənin prinsip, metod və funksiyalarına dair vahid fikir formalaşdırmamışdır. Belə ki, məs. Ç.V.Atamançuk idarəetmənin bu funksiyalarını müəyyən edir: təşkilat, planlaşdırma, nizamlama, kadr təminatı və nəzarət.

İnzibati idarəetmənin nəzəriyyəsinin banisi Anri Faayol (1841-1925) XX əsrin əvvəllərində inzibati proseslərin beş əsas element və funksiyasını ayırd etmişdir: Gələcəyi görmə (uzaqgörən), təşkilatçılıq, idarəetmə bacarığı, uzaqlaşma, nəzarət.

Planlaşdırma. Bu funksiyanın yardımı ilə təşkilatın fəaliyyətinin məqsədi və bu məqsədə nail olmaq üçün daha effektiv metod və vasitələr müəyyənləşdirilir. Bu funksiyanın önəmli elementi ondan ibarətdir ki, bunun vasitəsilə inkişafın mümkün proqnozları və strateji planları verilir. Bu mərhələdə şirkət gərək müəyyənləşdirsin ki, hansı real nəticələr əldə etmək olar.

Bu mərhələdə firma müəyyən etməlidir, hansı real nəticələrə o nail ola, öz güclü və zəif tərəflərini qiymətləndirə bilər, həmçinin xarici mühitin vəziyyəti (bu ölkədə iqtisadi şərait, hökumət ittifaqlarının mövqeləri, rəqabət aparan təşkilatların hərəkətləri, istehlakçıların üstün tutmaları, ictimai baxışlar, texnologiyaların inkişafı).

Təşkilatçılıq. İdarənin (idarəetmənin) bu funksiyası təşkilat strukturunu formalaşdırır və onu bütün lazım olan şeylərlə təmin edir (personal, istehsal vasitələri, pul vasitələri, materiallar və s.). Yəni bu mərhələdə təşkilatın hədəflərinin mahiyyəti üçün şərait yaradılır. İşçi (personal) qrupunun işinin yaxşı təşkili daha effektiv nəticələr əldə etməyə səbəb olur.

Motivasiya – təşkilatın hədəflərinin mahiyyəti üçün fəaliyyətə başqa insanların meyl etməsi (vadar etməsi) **prosesidir.** Bu funksiyanı yerinə yetirərkən rəhbər işçilərin maddi və mənəvi stimulu həyata keçirmiş olur və onların peşəkarlığının artmasına lazımi şərait yaradır. İşçiləri inandırıldıqda peşəkarlığının artmasına lazımi şərait yaradır. İşçiləri inandırıldıqda təşkilatlar öhdəlikləri yerinə yetirir və təşkilatın məqsəd və planına uyğun şəkildə dəyişir.

İnandırma prosesi nəzərdə tutur ki, işçilər öz öhdəliklərini lazımi şəkildə yerinə yetirdiyi halda onların tələbatları ödənilmiş olsun. Rəhbər personalını daha effektiv işləməyə təşviq etməzdən əvvəl öz işçilərinin real tələbatlarını müəyyənləşdirməlidir.

Nəzarət. Bu idarəetmə funksiyası təşkilatın işinin nəticələrinin effektiv olduğunun analiz edilməsini nəzərdə tutur. Nəzarətin köməyi ilə təşkilatın öz məqsədinə çatma dərəcəsinə qiymət verilir və qeyd olunmuş fəaliyyətə zəruri korrektirovka edilir. Nəzarət idarənin bütün funksiyasını özündə birləşdirir, imkan verir ki, təşkilat lazımi istiqamətdə öz fəaliyyətini davam etdirdirsin və həmçinin imkan verir ki, düzgün olmayan hərəkətlərə vaxtında düzəliş versin.

Kontrol (nəzarət fransız sözü olub: controle-yoxlama deməkdir) – sistemin qarşıya qoyulmuş məqsədə çatması üçün nailiyyəti təmin edən bir prosesdir və aşağıdakı üç elementdən ibarətdir:

- Yoxlamaya tabe sistemin fəaliyyət standartlarının müəyyənləşdirmək;
- Əgər əldə edilmiş nəticələr müəyyənləşdirilmiş standartlardan ciddi şəkildə fərqlənirsə idari proseslərə düzəliş etmə;

Polşanın elmi idarəetmə institutunun banisi 1925-ci ildə əsas qoyulmuş Beynəlxalq Elmi İdarəetmə Komitəsinin vitse-prezidenti Polşa professoru Karol Adametskinin (1866-1933) xüsusi rolunun olduğunu qeyd etmək lazımdır. O, nəzarəti nəinki, idarəetmənin ən vacib prinsiplərindən biri kimi qeyd etmiş, həmçinin təşkilatlarla bağlı ciddi nəzarətin nəzəriyyəsinə hazırlamışdır. Adametskiyə görə nəzərdə tutulmuş tədbirin gedişini yoxlama “bütün yol boyu” zəruridir. Buna görə də yadda saxlamaq lazımdır ki, nəzarət vasitədir, məqsəd deyildir. Plan nə qədər detallı şəkildə və dəqiqliklə hazırlanarsa o dərəcə də detallı və dəqiq nəzarət olmalıdır. Adametski qeyd edir ki, həddindən artıq dəqiqliklə nəzarət (əgər buna əhəmiyyəti yoxdursa) və yaxud fasiləsiz nəzarət sistemi həyata keçirmək (əgər işə zərər vurmadan periodik olaraq nəzarət etmək mümkünsə), ağılsızlıq olardı. Prinsip etibarilə nəzarət həddindən artıq mürəkkəb olmamalı və bəla qiymətə başa gəlməməlidir.

Nəzarətin predmeti təşkilati proseslərin getməsinin bütün əsas mərhələləri olmalıdır: planlaşdırma, informasiyanın və qərarın qəbul olunmasının analizi, qəbul edilmiş qərarın (həllin) icrası və əldə edilən nəticələrin xarakteri.

Başqa sözlə demək olar ki, Adametski idarəetmə proseslərində nəzarətin birbaşa rolunda israr edirdi. Maliyyə nəzarətinin ali təşkilatı olan IX Beynəlxalq Konqresində qəbul olunmuş nəzarətin əsas (həlledici) prinsipləri Linsk məramnaməsində (INTOSAI) deyilir:

Maddə 1. Nəzarətin məqsədi idarənin vacib elementidir (ictimai maliyyə vasitələri tərəfindən), belə idarə cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşımağa tələb olur.

Nəzarət-məqsəd deyildir, nizamlama sisteminin ayrılmaz hissəsidir, bundan məqsəd standartdan kənara çıxma, qanun pozuntularını aşkar etmək, maddi ehtiyatlardan effektiv istifadə etmək (gələcəyi nəzərdə tutmaq məqsəd ilə; lazım gələrsə yenidən gözdən keçirməyə imkan olsun deyə), bəzi hallarda günahkarların məsuliyyətə cəlb etmək, vurulmuş ziyana görə kompensasiya almaq, yaxud gələcəkdə belə qanun pozuntularının qarşısını almaq üçün tədbirlər həyata keçirmək.

1.2. Maliyyə nəzarəti və auditin təşkili prinsipləri və funksiyaları.

Maliyyə nəzarəti cəmiyyətin iqtisadi həyatının müxtəlif sahələrində və təsərrüfatların ayrı-ayrı səviyyələrində irəli sürülən tələblərə uyğun idarə edilməsini təşkil etmək üçün mürəkkəb və cürbəcür məsələləri həll edir.

Maliyyə nəzarətinin həyata keçirildiyi obyektədən asılı olaraq, dövlət, ictimai, təsərrüfatdaxili və müstəqil (auditor) maliyyə nəzarəti kimi fərqlənir. Dövlət maliyyə nəzarəti ümumdövlət və idarələr tərəfindən həyata keçirilir.

Ümumdövlət maliyyə nəzarət dövlət hakimiyyət orqanları və idarələri tərəfindən həyata keçirilir. O nəzarət edilməli obyektlərə idarəçilik təbəçiliyindən asılı olmayaraq yönəldilir.

İdarə maliyyə nəzarəti, nazirliyin şöbələri, şirkətlər, yerli hakimiyyət orqanları, idarələr və s. tərəfindən aparılır. Onun obyektləri müəssisə və idarələri istehsal və maliyyə fəaliyyəti hesab edilir.

Daxili maliyyə nəzarəti müəssisə, idarə və təşkilatlarda iqtisadiyyata xidmət edənlər (mühasibat, maliyyə şöbəsi və s.) tərəfindən həyata keçirilir. Burada nəzarət obyektinə müəssisə və təşkilatın özünün təsərrüfat və maliyyə fəaliyyəti və eləcə də onun ayrı-ayrı sahələri (şöbələr, sexlər, filiallar, sahələr) hesab edilir.

İctimai maliyyə nəzarəti əvəzsiz və könüllülük əsasında ayrı-ayrı fiziki şəxslər (mütəxəssislər) tərəfindən aparılır. Nəzarətin obyektinə yoxlayıcı qarşısında qoyulan konkret məsələdən ibarətdir.

Müstəqil maliyyə nəzarətini ixtisaslaşdırılmış auditor firma və xidmətləri həyata keçirirlər.

Maliyyə nəzarəti keçirilmə formasına görə ilkin, cari və sonrakı nəzarətə bölünür.

İlkin maliyyə nəzarəti müəssisələrin maliyyə planlarının, idarə və təşkilatların gəlir və xərclər smetalarının, büdcə layihələrinin, müqavilə şərtlərinin və s. sənədlərin tərtib edilməsi və təsdiqi zamanı həyata keçirilir. Beləliklə, bu nəzarət müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə fəaliyyətlərində əmək, material və maliyyə ehtiyatlarından düzgün olmayan və qeyri-məqsədlər üçün istifadə olunmasının və bütövlükdə istifadə olunmasının və bütövlükdə mənfi maliyyə nəticələrinin qarşısını alır. Bundan başqa, maliyyə planlarının (proqnozlarının, gəlir və xərclər smetalarının) tərtib edilməsi ərəfəsində onun köməyi ilə

əlavə maliyyə ehtiyatları üzə çıxarılır, müəssisənin özünün maliyyə vəziyyəti yaxşılaşır. Bu, istehsal prosesində onun məsuliyyətinin gücləndirilməsinə kömək edir. Maliyyə nəzarətinin bu forması qanun və digər normativ aktların pozulmasını xəbərdar edir. O, əsaslı qoyuluş mənbəyinə olan tələbatı və mənfəət hesablaşmasının əsaslandırılmasını yoxlayan zaman həyata keçirilir.

Cari maliyyə nəzarəti – maliyyə planının icrası prosesində, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatları keçirildikdə, pul vəsaitlərinin və əmtəə material qiymətlərin sərfinin norma və normativlərinə uyğun olması yoxlanıldıqda, əvvəlcədən (qabaqcadan) verilmiş vəsaitlərin istifadəsi, vəsaitlərin xərc planlarına uyğun buraxılması zamanı həyata keçirilir. Maliyyə nəzarətinin bu forması büdcə ilə hesablaşmaların tam, vaxtında və bütünlüklə həyata keçirilməsi üçün müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin ardıcıl sürətdə faktik materiallar əsasında təhlil edilməsini nəzərdə tutur. Cari maliyyə nəzarətinin təsərrüfatdaxili yığım ehtiyatlarının artırılmasının araşdırılmasında əhəmiyyəti böyükdür. Maliyyə nəzarəti maliyyə intizamının pozulmasının qarşısınıb alınması məqsədi ilə müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə planlarının icrası prosesində, mühasibat əməliyyatlarını apardıqda sənədlərin yoxlanılması, maliyyə orqanları tərəfindən kredit alınan daim olaraq maliyyə işçiləri tərəfindən həyata keçirilir.

Sonrakı maliyyə nəzarəti hesabat dövrünün və maliyyə ilinin bütövlükdə başa çatmasından sonra həyata keçirilir. Dövlət büdcəsinin, büdcə idarələrinin smetalarının, müəssisə və təşkilatların maliyyə planlarının icrası zamanı pul vəsaitlərinin səmərəli xərclənməsi yoxlanılır. Keçirilmiş tədbirlərə qiymətin verilməsi, maliyyə, əmək və material ehtiyatlarının qanunauyğun istifadə olunması, mühasibat hesabatları və məxariə sənədləri, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının yoxlanılması əsasında aparılmış sonuncu maliyyə nəticələrinin təhlil edilməsi və həyata keçirilir. Sonrakı maliyyə nəzarəti ilkin nəzarətlə qarşılıqlı əlaqədə olub ona əsaslanır.

Maliyyə nəzarətinin yoxlamalarına aşağıdakılar daxildir:

- iqtisadi və hüquqi qanunların tələblərinə riayət olunması, milli gəlirin və ictimai əmtəəlik məhsulun dəyərinin bölüşdürülməsinin və yenidən bölüşdürülməsinin əlverişli və uyğun olması;
- büdcənin tərtibi və icrası (büdcə nəzarəti);

- müəssisə və təşkilatlarda, büdcə idarələrində maliyyə vəziyyəti, əmək, material və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunması və həmçinin vergilərin hesablanması və ödənilməsi;

Maliyyə nəzarəti qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- maliyyə resurslarına olan tələbat ilə gəlirlərin miqdarı əsasında yaranan tarazlığa kömək etmək;
- dövlət büdcəsi qarşısında, maliyyə öhdəlikçilərinin bütövlükdə və vaxtında təmin edilməsi;
- istehsaldaxili maliyyə resursları üzrə artımı üzə çıxartmaq, xərclərin azaldılması və rentabelliyyənin artırılması;
- müəssisələrdə, büdcə idarə və təşkilatlarında material qiymətlərindən və pul resurslarından səmərəli istifadə olunmasına, həmçinin uçot və hesabatların düzgün aparılmasına kömək etmək;
- qüvvədə olan qanunvericilik və normativ aktlara riayət olunması, o cümlədən təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq müəssisələrin vergiyə cəlb olunması sahəsində nəzarəti həyata keçirmək;
- müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətində, o cümlədən valyuta və s. əməliyyatlar üzrə yüksək faydalılığa nail olmağa köməklik etmək.

Maliyyə nəzarəti yoxlama, təftiş, təhlil və s. üsul və metodlarla aparılır.

Yoxlama maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə aid ayrı-ayrı sənədlər, balans, hesabat və məxaric məlumatları əsasında aparılır. Yoxlama zamanı maliyyə intizamının pozulması üzə çıxarılır və bu cür mənfi halların aradan qaldırılması üçün tədbirlər nəzərdə tutulur.

Təhlil-illik hesabatların faktiki məlumatları əsasında aparılır. Bu zaman proqnoz və tapşırıqların yerinə yetirilməsi səviyyəsi, maliyyə intizamına və vəsaitlərin xərc normalarına riayət olunması aşkar edilir.

Yoxlamadan fərqli olaraq təhlil aparılan zaman daha geniş dairəli göstəricilərdən istifadə edilir. Təsərrüfat orqanlarının maliyyə vəziyyəti onların gələcəkdə inkişaf perspektivləri, istehsalın yenidən qurulması və ya dəyişdirilməsi kimi məsələləri təyin edir. Anketlər tərtib olunur və sorğular keçirilir.

Təftiş – maliyyə nəzarətinin əsas metodu olub müəssisə, idarə və təşkilatların hesabat dövründəki maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanmasını əhatə edir.

Obyektdən asılı olaraq təftiş tam (başdan-başa), qismən, kompleks və tematik kimi fərqlənirlər. Eyni zamanda onlar planlı və plandankənar ola bilər. Təftiş prosesində məlumatlarının əhatə dərəcəsi asılı olaraq yoxlama tam, başdan-başa aparılır və bu zaman bütün sənədlər və material qiymətliləri nəzarətdən keçir. Əgər sənədlərin bir hissəsi nəzarətdən keçərsə, yoxlama qismən aparılmış hesab edilir. Aparılan təftişlər xarakterinə görə iki cür olur: Sənədlərə əsasən (uçot qeydləri və hesabat sənədlərinin əsil əsasında) və faktlara əsasən (mövcud pul vəsaiti və material qiymətliləri əsasında). İstənilən təftiş həyata keçirmək üçün proqram tərtib edilməlidir. Proqramda təftişin obyekt, məqsədi, mövzusu və əsas məsələləri əhatə olunur.

Təftişin məqsədindən asılı olaraq müxtəlif yoxlama üsullarından istifadə edilir: hesabat məlumatlarının tutuşdurulması, nağd pulun yoxlanması (xəzinədə), sənədlər əsasında qarşılıqlı yoxlama, əmtəə material qiymətlilərinin inventarlaşdırılması, ekspertiza və laboratoriya analizi aparmaq və s.

Keçirilən təftişin yekununa əsasən akt tərtib edilir və onun əsasında müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətində üzə çıxarılmış nöqsanları aradan qaldırmaq və daxil ehtiyatları səfərbər etmək üçün tədbirlər planı işlənib hazırlanır.

Maliyyə nəzarətinin subyektə nəzarət funksiyaları verilmiş idarə və təşkilatlar hesab edilir.

Ölkənin qanunverici hakimiyyət orqanları xalq təsərrüfatının sosial inkişaf proqnozlarını, dövlət büdcəsinin icrası üzrə hesabatları müzakirə və təsdiq edən zaman həyata keçirirlər. Onlar dövlət vəsaitlərinin qanunauyğun, səmərəli istifadə olunmasına və aparılan xərclərin məqsədəuyğun xərclənməsinə nəzarət edir. Qanunverici hakimiyyət orqanları maliyyə nəzarətini komitə və komissiyalar, xüsusilə proqnoz və maliyyə-büdcə komissiyaları vasitəsilə icra edirlər.

Büdcə vəsaitlərinin, fondların səfərbər edilməsi və istifadə olunması prosesinə Maliyyə Nazirliyinin rəhbərlik etdiyi maliyyə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Ona görə də maliyyə nəzarətinin bu növü büdcə nəzarəti adlanır. Büdcə nəzarəti iqtisadiyyatın

inkişafına və dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitin maksimum artırılmasına və optimal maliyyə-büdcə siyasətinin işlənilib hazırlanmasına şərait yaradır.

9 fevral 2009-cu ildə Respublika Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarət xidməti yaradılmışdır.

Maliyyə orqanları tapşırıqların yerinə yetirilməsinə, əmək haqqı fondunun xərclənməsinə, iqtisadi həvəsləndirmə fondlarının yaradılması və istifadə edilməsinin düzgünlüyünə daim nəzarət etməli, istehsalın səmərəliliyini yüksəltmək üzrə təkliflər hazırlamalı və onları həyata keçirməlidirlər. Maliyyə orqanları tərəfindən aparılan təhlilin, yoxlamanın və təftişin nəticələri müəssisə rəhbərlərinin yanında müzakirə edilməli, zəruri hallarda daxili təsərrüfat ehtiyatlarının aşkara çıxarılmasına, məhsul yığımı həcmi artırmağa və həmin müəssisələrin içində aşkar edilmiş nöqsanların aradan qaldırılmasına yönəldilən konkret təkliflər təqdim etməklə yerli rəhbər təşkilatlara xəbər verməlidirlər.

Kredit təşkilatları maliyyə nəzarətini ssudanın verilməsi və geri qaytarılması zamanı həyata keçirirlər.

Daxili maliyyə nəzarəti müəssisə və təşkilatların ayrı-ayrı struktur bölmələri tərəfindən yerinə yetirilir. Bir qayda olaraq, müəssisə və təşkilatlarda maliyyə nəzarəti baş mühasib və maliyyə şöbəsinin işçiləri tərəfindən həyata keçirilir.

Vergi orqanı – maliyyə nəzarəti üçün operativ orqan hesab edilir. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi dövlət vergi xidməti sistemi orqanlarına rəhbərlik edir. Yerlərdə vergi idarələri ancaq özlərinin yuxarı orqanlarına tabedirlər. Vergi xidmətinin əsas vəzifəsi vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasına, vergi tədiyyələrinin vaxtlı-vaxtında və tam şəkildə büdcəyə köçürülməsinə nəzarət etməkdir. Vergi İdarəsi eyni zamanda müəssisə və təşkilatların təşkilati-hüquqi forma və təbəçiliyindən asılı olmayaraq maliyyə vəziyyətinin yoxlanmasını təmin edir. Vergiyə cəlb olunacaq mənfəətin azaldılmasına yol verməmək məqsədi ilə onun düzgünlüyünü yoxlayır, bütün obyektləri və həmçinin vergiyə cəlb olunmağa real imkanı olan obyektləri qeydə alır. Vergi orqanı müsadirə edilən mülkiyyətin rəsmiləşdirilməsini, sahibsiz əmlakın, dövlət xəzinəsinə keçirilən əmlakın qiymətləndirilməsini və uçotunu təmin edir. Vergi orqanının mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təşkilatlardan qanunla müəyyən olunmuş kommersiya sirlərindən başqa bütün lazımi sənədləri tələb etmək hüququ vardır. Vergi İdarəsinə, həmçinin vətəndaşların

sahibkarlıq haqda qanunlara riayət etmələri, gəlir əldə etmək üçün istifadə olunan mənzilləri nəzərdən keçirmək, sənədləri təqdim olunmadıqda müəssisə və vətəndaşlarda əməliyyatları dayandırmaq, gəlir gizləndiyi hallar aşkar edilərsə, cərimə və s. tədbir görmək, düzgün olmayan sazişlər müşahidə edilərsə müəssisələrin ləğv olunması haqda məhkəməyə təqdim etmək hüququ verilir.

Vergi tədiyyəçilərinin gələcək fəaliyyəti prosesində vergi xidməti tərəfindən öz nəzarət funksiyalarını həyata keçirmək məqsədi ilə bank müəssisələrindən vergi tədiyyəçilərinin hesablarındakı pul vəsaitləri məbləğlərinin daxilolma mənbələri və hesablar üzrə əməliyyatlar haqqında məlumat alırlar. Müvafiq qərar və protokol əsasında pul və mühasibat sənədlərini, habelə xammal və məhsul nümunələrini götürürlər.

Yoxlamaların əksəriyyəti planlı xarakter daşıyır. Bununla yanaşı vergi idarələri müəssisələrin və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan vətəndaşların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini qəflətən yoxlamaq səlahiyyətini də malikdirlər.

Bununla belə, vergi orqanının müəssisə və vətəndaşların əmanətlərinin miqdarı haqda məlumatı yaymağa ixtiyarı yoxdur. Müəssisə və vətəndaşlar vergi orqanının düzgün olmayan hərəkətlərinə görə məhkəməyə müraciət edə bilirlər. Ömtəə-pul münasibətlərinin inkişafı mülkiyyətin müxtəlif formasını əmələ gətirir, maliyyə bazasının meydana gəlməsinə şərait yaradır. Bu da maliyyə nəzarətinin gələcək inkişaf istiqamətlərinin yeni formalarını təyin edir.

Müasir şəraitdə maliyyə nəzarəti aparılan zaman müasir hesablama texnikasından, iqtisadi norma və normativlərdən geniş istifadə olunur.

RF Hesablama Palatasının mütəxəssisləri S.P.Openişev və V.A.Jukov ümumdövlət maliyyə nəzarətinin aşağıdakı funksiyalarını müəyyən etmişlər: kənara çıxmaları aşkar etmək, kənara çıxma hallarının səbəblərini analiz etmək, nəzarət obyektinin fəaliyyətini korrektirovkasını yerinə yetirmək önləyici tədbirlər, qanun qoruyuculuğu.

Kənara çıxmalar geniş fəaliyyət dairəsini əhatə edir. Bu dövlət büdcəsi vasitələrindən istifadə ilə əlaqədar qanundan kənara çıxma hallarını müəyyən etmək, gəlir hissəsinin formalaşdırılmasından kənara çıxma halları və büdcə xərcləri ilə bağlı kənara çıxmalar, nazirlik, idarə, müəssisə və təşkilatların maliyyə sferasındakı kənara çıxma hallarını müəyyən etməkdir.

Kənara çıxma hallarının analizi. Bu funksiya bu və ya digər kənaraçıxma hallarının işçi tərkibinin kənara çıxmalarda məsuliyyət daşıyanların müəyyənləşdirilməsi faktlarının araşdırılmasını nəzərdə tutur.

Düzəliş (Korreksiya) funksiyası – Büdcənin formalaşdırılması və icrası prosesi zamanı, eləcə də müəssisə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətləri zamanı aşkar edilmiş kənara çıxmalar haqqında təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir.

Önləyici tədbirlər funksiyası.

İnkişafın vacib şərtlərindən biri və nəzarət fəaliyyətinin effektivliyinin möhkəmləndirilməsinin əsasını qanun pozuntuluğunun qarşısını almaq üçün aparılan profilaktik işlərdir. Profilaktik işlərdə məqsəd qanun pozuntuluğunun səbəb və şəraitini aşkar etmək və onlar aradan qaldırılmalıdır ki, yeni qanun pozuntuları baş verməsinin və cəmiyyətdə belə hallar azaldılmış olsun.

Subyektlərin nəzarət fəaliyyətinin çox cəhətliyi ilə yanaşı onlar hamısı müəyyən dərəcədə profilaktik tədbirlər həyata keçirirlər.

Önləyici tədbirlər o zaman məqsədinə çatır:

- a) nəzarət fəaliyyətini həyata keçirmə zamanı qanun pozuntuları və günahkarlar aşkar edildikdə;
- b) nəzarət nəticəsində qəbul edilmiş hüquqi aktların həyata keçirilməsi zamanı;

Profilaktik tədbirlər sistemində başlıca yerli nəzarət orqanlarının hüquqi aktları tutur. Əsaslandırılmış və qanuni qərarlar qəbul etmək faktının özü preventiv əhəmiyyətə malikdir. Həm də nəinki, günahkar hesab edilən insanlar üçün, həm də nəzarətə cəlb edilmiş bütün insanlar üçün. Bir sıra xüsusi profilaktik xarakterli xüsusi hüquqi aktlar mövcuddur. Nəzarət orqanlarının fəaliyyətində konkret profilaktik iş birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Yoxlamanın nəticələrini ümumiləşdirmək bu və ya digər çatışmazlığın və qanun pozuntusunun xarakterli preventiv tədbirlər hazırlayıb onu həyata keçirmək, idari orqanlara lazımi tədbirlər görmək üçün təkliflər və zəruri göstərişlər vermək nəzarət orqanlarının bir nömrəli vəzifələrindəndir.

Qanunqoruyuculuq funksiyası. Dövlət orqanlarının nəzarət fəaliyyəti müəyyən qədər hüquq mühafizəsidir, hərçənd və yalnız onun düşürülmür. Qanunçuluğu təmin etmə vasitəsi kimi bu funksiya vəzifəli şəxslərin, vətəndaşların, qanun pozuntularının qarşısını

almağa yönəldilmişdir və qanun pozuntuları hüquqi məsuliyyətə cəlb etməkdən ibarətdir. Fəaliyyətdə olan qanunvericiliyə görə, hər nəzarət orqanı sərbəst məsuliyyətə cəlb etmək səlahiyyətinə sahib deyildir, eləcə də onların hamısı qanun pozucuların məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün yuxarı təşkilatlar qarşısında həmçinin məhkəmə orqanları qarşısında məsələ qaldırmaq hüququna malik deyildir.

Maliyyə nəzarət sistemini həmçinin aşağıdakı elementlər vasitəsi ilə xarakterizə etmək olar:

- 1) idarəedici subyektlər
- 2) nəzarətedici subyektlər
- 3) nəzarət olunan subyektlər
- 4) nəzarət obyekt
- 5) nəzarət mexanizmi

İdarəetmə subyekt nəzarət sistemini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki məhz, hakimiyyət səlahiyyəti əldə etmiş idarəetmə subyektini idarəetmə siyasətini müəyyən edir, o cümlədən də, nəzarət obyektini; nəzarəti həyata keçirən şəxsləri təyin edir; yaxud onların səlahiyyətli nümayəndələrini təyin edir, nəzarətin nəticələrinə dair qərar qəbul edir və s. bunun üçün də idarəetmə subyektini nəzarət sistemindən çıxarmaq məqsədəuyğun deyildir.

Eləcə də, maliyyə nəzarəti nəzəriyyəsində nəzarət edən təşkilat adətən nəzarət obyekt adlanır. Görünür, bu o qədər dəqiq deyil, belə ki, təşkilat-hüquqi şəxsdir və onun vəzifəli şəxsləri hüququn ümumi sistemində obyekt deyil, subyektdir. Ancaq nəzarət obyektini nəzarət edilən subyektlərdir (bütünlükdə, yaxud onun bir istiqaməti) Məsələn, valyuta və gömrük nəzarəti həyata keçirildikdə.

Təklif olunmuş sistemdə daha mürəkkəb element nəzarət mexanizmidir (nəzarət funksiyasını yerinə yetirməyə imkan verən fəaliyyətdən ibarətdir) Buraya:

- Nəzarətin predmetinin müəyyənləşdirilməsi
- Nəzarət metodu və vasitəsinin müəyyən edilməsi
- Nəzarət subyektinin səlahiyyətinin müəyyən edilməsi
- Nəzarət prosesinin həyata keçirilməsi
- Nəzarətin nəticələrinin qiymətləndirilməsi daxildir.

Bununla bərabər, bu elementlərin çoxu (nəzarət prosesinin həyata keçirilməsindən başqa) idarə edən subyektin səlahiyyətinə daxildir.

Beləliklə, maliyyə sistemi – bu maliyyənin spesifik mexanizmi vasitəsilə reallaşdırılan maliyyə nəzarətinin obyektinə haqqında idarə edən, nəzarət edən və nəzarət edilən subyektlərin qarşılıqlı əlaqəsidir.

S.P.Openişev və V.A.Jukov ümumdövlət maliyyə nəzarət sisteminin aşağıdakı strukturunu təklif edir:

- 1) nəzarət subyekti (kim nəzarət edir)
- 2) nəzarət obyektinə (kimi yoxlayırlar)
- 3) nəzarət predmetinə (nə yoxlayırlar)
- 4) nəzarət prinsipi
- 5) nəzarət metodu (metodikası)
- 6) nəzarət texnikası və texnologiyası
- 7) nəzarət nəticəsində qəbul edilmiş qərar
- 8) nəzarət effektivliyinin qiymətləndirilməsi

Bununla bərabər qeyd olunur ki, sadaladığımız nəzarət sisteminin elementlərini bütövlükdə, maliyyə nəzarəti mexanizmi təşkil edir ki, bu da normativ hüquqi aktda öz əksini tapır.

1.3. Maliyyə nəzarəti bir elm kimi.

Maliyyə nəzarətinin funksiyası əsasında insanların praktik fəaliyyətində rəasional istifadə üçün onun yaranmasının, inkişafının və dəyişikliyin qanunauyğunluqlarının müəyyən olunması üçün müəyyən bir obyektin öyrənilməsi prosesi durur. Buna görə də bir elmi sistem olaraq maliyyə nəzarətinin inkişaf etdirilməsi üçün zərurət yaranır.

Bu elmi konsepsiyadan çıxış edərək, maliyyə nəzarəti iqtisadi biliklərin dinamik sistemidir ki, istehsal gücü və istehsal münasibətlərinin inkişafında geniş istehsal zamanı onların nizamlanmaq zamanı neqativ halların aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir.

Maliyyə nəzarəti bütün iqtisadi elmlər kimi cəmiyyətin zəruri məhsullarının təkrar geniş istehsalı problemini öyrənir, ona görə də iqtisadi qanun və kateqoriyaların keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsi ilə məhdudlaşa bilməz, bu elm onların kəmiyyət baxımından da əlaqələrini, münasibətlərini də öyrənir. Cəmiyyətdə məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişafı yeni funksional iqtisadiyyatların yaranmasına şərt qoydu: elmi təşkilat və əməyin iqtisadiyyatı; kapital qoyuluşlarının və yeni texnikanın effektivliyi; qiymətin əmələ gəlməsi; maliyyə, pul tədavülü və kredit; mühasibat uçotuş nəzarət və təsərrüfat fəaliyyətinin analizi; riyazi metodlar və iqtisadi tədqiqatlarda, planlaşdırmada və iqtisadiyyatı idarəetmədə hesablayıcı texnikanın tətbiqi və onun sahələri tərəfindən. Maliyyə nəzarəti planlaşdırma, idarə və təsərrüfat fəaliyyətindəki analizlərlə sıx əlaqədardır. Bu əlaqə özünü onda göstərir ki, bu funksional iqtisadi elmlər eyni obyektiv müxtəlif funksional məqsədlərlə araşdırır.

Beləliklə, maliyyə nəzarəti öz inkişafı zamanı digər funksional iqtisadi elmlərlə inteqrasiya olunur.

Elmlərin qarşılıqlı münasibətləri prosesində bu elmin nəticələri, başqalarının metod və vasitələri ilə öyrənilir. Bir sıra elmin informasiyası bir elm tərəfindən yenidən nəzərdən keçirilir. Məsələn, iqtisadiyyatın inkişafı haqqındakı məlumatlar statistika elmi tərəfindən ümumiləşdirilir, baxmayaraq ki, bu informasiya yığıni planlaşdırma prosesi təsərrüfat fəaliyyəti zamanı, mühasibat uçotu, nəzarət və analiz kimi proseslərin qarşılıqlı münasibətində yaranmışdır. Bütün bu informasiyanın doğruluğu, obyektivliyi və düz olması maliyyə nəzarəti tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Beləliklə, maliyyə nəzarəti iqtisadi nəzəriyyədən faydalanaraq, idarəetmə sistemində, bölgü və istehlak sistemində özünün praktiki məsləhətləri ilə həyati əhəmiyyəti olan bir rola sahibdir. Cəmiyyətdəki nisbətensizlikləri və neqativ halları üzə çıxarılaraq (aşkarlayaraq) onların aradan qaldırılmasına və yenidən təkrar olunmamasına səbəb olur, eləcə də istehsal münasibətlərini rəşional təşkil etməyə, istehsal gücündən optimal olaraq faydalanmağa kömək edir.

Maliyyə nəzarəti iqtisadi elmin konkret funksiyalarını yerinə yetirir: *idrək* – məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin nizama salınması məqsədi ilə onların inkişafına mənfi təsir edən amilləri aşkar edir; *praktiki* – maddi, əmək və maliyyə resurslarının rəşional xərclənməsi sahəsində konkret metodlarla iqtisadiyyatı idarə etməyi təmin edir.

Praktiki funksiya – Bu, iqtisadiyyatın maddi, əmək, maliyyə resursları hissəsində rəşional xərclərlə bağlı bölmələrin konkret metodlarla idarə olunmasını təmin edir.

Maliyyə nəzarəti qarışıq elmlər sistemində

Nəzarət və mühasibat uçotu. Maliyyə nəzarəti və mühasibat uçotunun münasibəti məsələsi xüsusi diqqət tələb edən məsələlərdəndir, ona görə ki, mühasibat uçotu nəzəriyyəsi maliyyə nəzarəti nəzəriyyəsində nisbətən zəngin ədəbiyyata malik və möhkəm ənənəsi olan sahədir. Bəzi iqtisadçılar maliyyə nəzarətini mühasibat uçotundan ayırmağın doğru olduğunu inkar edir. Bu zaman belə bir argument irəli sürürlər ki, mühasibat uçotu ilə maliyyə nəzarətinin predmeti eynidir (yəni təkrar istehsal prosesində müəssisə ilə təşkilatların vəziyyəti və onların istifadə etdiyi vasitələr eynidir).

Y.V.Sokolov yazır: Bir xeyli fikirləşdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, uçot nəzarətə ehtiyacdən irəli gəlir; indi isə əksinə, hesab olunur ki, nəzarət mühasibat uçotunun funksiyalarından biridir. Lakin tarixən uçot-nəzarətin balansıdır...

Mühasibat uçotu idarəetmənin müxtəlif funksiyasını (o cümlədən nəzarəti) yerinə yetirmək üçün əsas informasiya mənbəyidir. Eyni zamanda uçot prosesində maddi əmək və mali resurslardan rəşional istifadə və mülkiyyətin qorunması prosesi həyata keçirilir. Nəzarət funksiyası mühasibat uçotu vasitəsilə onun bütün metodlarının elementlərindən istifadə edilərək yerinə yetirilir: sənədləşdirmə, inventarlaşdırma, qiymət və kalkulyasiya hesablama sistemi və ikiqat qeydə alma, balans və hesabat. Mühasibat uçotunun bütün vacib cəhətləri

ilə yanaşı-özünənəzarət, cari və gələcəkdə ediləcəklər- maliyyə nəzarəti və reviziyaaların təşkili metodologiyasının hazırlanması və nəzəri cəhətdən əsaslandırılması mühasibat uçotundan kənarda qalır.

S.P.Openişev və V.A.Jukov hesab edirlər ki, mühasibat uçotunun nəzarət funksiyası anlayışını maliyyə nəzarəti anlayışı ilə eyniləşdirmək olmaz, belə ki, predmet və hadisənin daxili mahiyyəti ilə ondan praktikada istifadə olunması arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Əgər mühasibat uçotu ona obyektə xas olan xüsusiyyətlərə malik olmasaydı – nəzarət funksiyasına, onda dövlət uçordan nəzarət vasitəsi kimi istifadə edə bilməzdi.

Maliyyə nəzarətindən dövlət tərəfindən mühasibat uçotunun nəzarəti funksiyasını, maliyyə, kredit təsərrüfat hesabı və iqtisadiyyatın digər kateqoriyalarından istifadə etməyin nəticəsi kimi özünü göstərir (çıxış edir).

Mühasibat uçotunun aparılması maliyyə nəzarətini aparən orqanlar tərəfindən daima nəzarət obyektinə çevrilməlidir. Onun təsir dairəsinə həmçinin plan göstəricilərinin gərginlik dərəcəsi və əsaslandırılmasının öyrənilməsi və istehsalat xərclərinin normativləri daxili təsərrüfat ehtiyatlarının aşkar edilməsi də daxildir.

Şübhəsiz ki, maliyyə nəzarətinin məqsəd və əvəzifələri çox hallarda mühasibat uçotunun məqsəd və vəzifələri ilə ümumi cəhətlərə malikdir. Çünki, onların obyektı vahiddir; müəssisə və birliklərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti.

Fərq bu iqtisadi birliklərin elm sahələrinin məqsədlərinin istiqamətlənməsindədir. Maliyyə nəzarət və təftişinin başlıca istiqaməti təsərrüfat proseslərinin və əməliyyatlarının qanunçuluq baxımından, məlumatların doğruluğu, təsərrüfat baxımından məqsədəuyğunluğu, mülkiyyətin qorunmasına təminat, maliyyə vəsaitindən effektiv istifadə olunmasını öyrənməkdən ibarətdir.

Xüsusi elm sistemi kimi, maliyyə nəzarəti xalq təsərrüfatı sahəsində mühasibat uçotu zəmnində yaranmışdır. Lakin, nəzarət sahəsində müəssisələrin birlik və sahələrin iqtisadi fəaliyyətləri sahəsində əldə edilmiş nailiyyətləri mənimsəyərək sintez etmiş maliyyə nəzarəti öz tədqiqat predmeti, metod və xüsusi metodologiyası kimi priyomu ilə ayrıca elm sahəsi kimi özünü göstərir. Maliyyə nəzarəti öz məqsədlərinə yalnız özünə məxsus vasitələrlə çatır. O, uçot məlumatlarından, iqtisadi analiz priyomlarından istifadə edir (bununla da kifayətlənmir). Məsələn, öz yoxlama, sonrakı faktiki nəzarət zamanlar uçot məlumatlarından

və mühasibat uçotundan kənara çıxan mənbələrdən də istifadə olunur (məntiqi nəzarət proqramı, təkrar hesab qarşılaşdırma ilə yoxlama).

Mühasibat uçotu əmtəə-material dəyərlər və pul vəsaitinin dövriyyəsi ilə əlaqədar olan bütün təsərrüfat əməliyyatlarının fasiləsiz bütün və sənədli qeydiyyatı əsasında qurulmuşdur.

Maliyyə nəzarəti mühasibat uçotundan fərqli olaraq tez-tez (çox zaman) tam olmayan məlumatlara (analiz alınan məlumatlara) yaxud bir dəfə yoxlayış aparmaqla (yoxlama ölçüləri, ekspert dəyərləri və s.) edilir.

Fəsil II. Maliyyə nəzarəti və auditin müasir vəziyyətinin təhlili.

2.1. Maliyyə nəzarəti və auditin müasir vəziyyəti.

Hazırda ölkəmizdə, yeni dövlət idarəetmə strukturlarının yaranması ilə əlaqədar olaraq, maliyyə nəzarətinin tamamilə yenidən qurulması və gücləndirilməsi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması əsas məsələlərdən biri hesab olunur. Hazırda dövlət maliyyə nəzarəti respublika qanunverici orqanları, maliyyə və vergi orqanları və digər idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

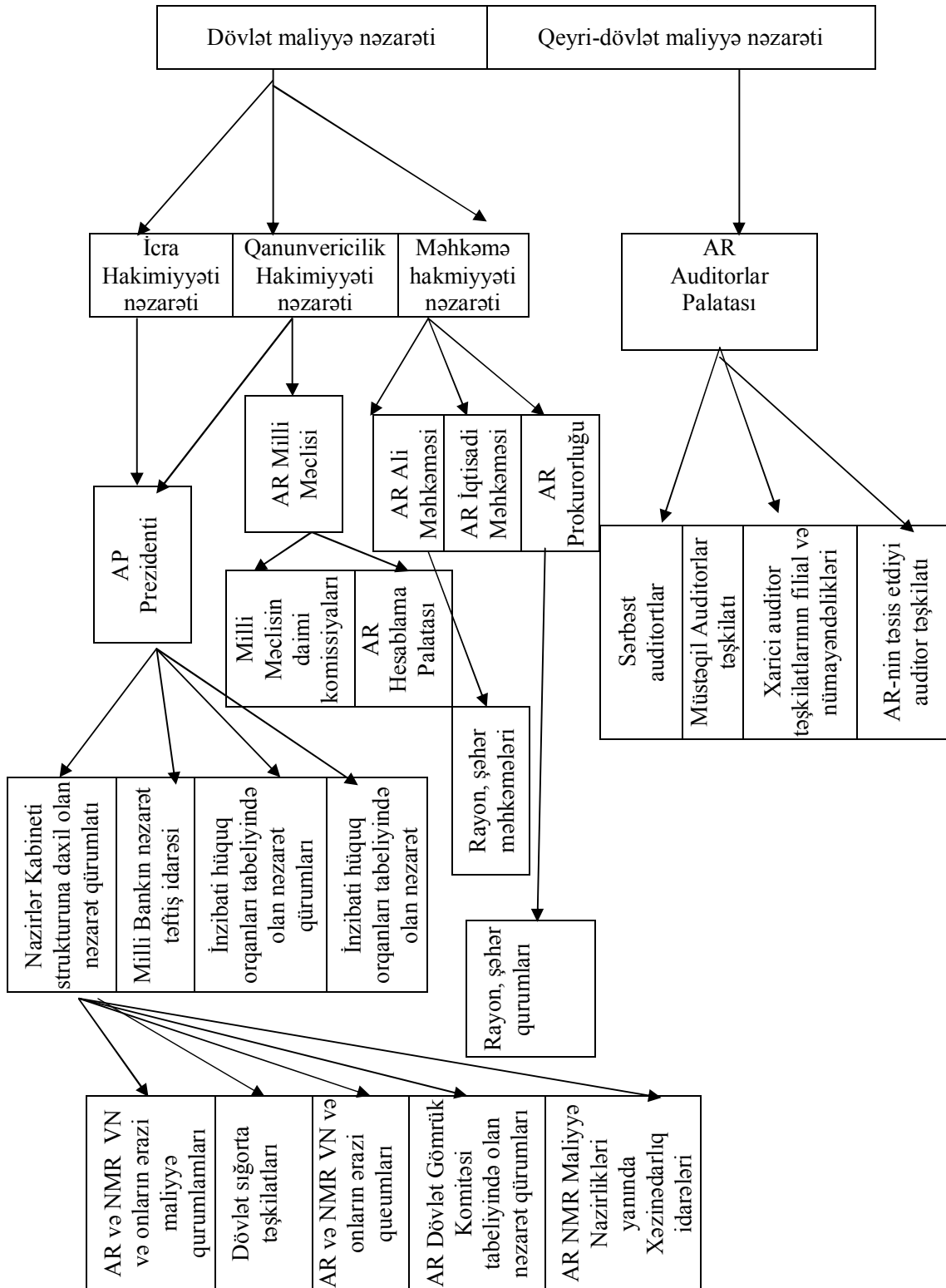
Aparılmış tədqiqatın nəticəsində ölkəmizdə artıq dəyişmiş təsərrüfatçılıq şərtləri, siyasi və sosial-iqtisadi şərait, nəzarət obyektləri sisteminin daxili və xarici mühitindəki çətinliklərin olduğu şəraitdə kompleks təftişlərin və tematik yoxlamaların təşkili və keçirilməsi ilə bağlı əsas məsələləri eyni cür tənzimləyən birtipli təlimatlara və metodik göstəricilərə yenidən baxılmasına zərurətin olduğu aşkarlanmış və belə qənaətə gəlinmişdir ki, bütün bu problemləri dövlət maliyyə nəzarətinin kompleks və sistemli standartlaşdırılması həll etməlidir.

Dövlət maliyyə nəzarətinin standartları 2 tipə - ümumi standartlara və metodik standartlara ayrılmış, audit standartları əsasında onların respublikamıza uyğun metodoloji əsasları, hazırlanma qaydaları, elementləri nəzarət tədbirləri üzrə qarşılıqlı vəzifə fəaliyyəti, informasiya axınları və s. əhəmiyyəti və mexanizmi müəyyənləşdirilməlidir.

Dünya təcrübəsində qəbul olunmuş qaydalara uyğun dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin bazasının araşdırılması nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, bu şəkildə göstərilən Azərbaycan Respublikasında mövcud maliyyə nəzarəti sistemi indiki şəraitdə xeyli dərəcədə şərti mənə daşıyır, əslində isə bir-birindən təcrid olunmuş və öz aralarında əlaqələri çox zərif olan nəzarət orqanlarının müəyyən məcmusudur.

**Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatda
maliyyə nəzarəti strukturu**

Sxem 1.

Bununla da dövlət maliyyə nəzarətinin mövcud problemlərini doğuran əsas səbəbləri kimi bunlar müəyyənləşdirilmiş və onların dövlət maliyyə sisteminin formalaşmasına mənfi təsiri elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

- Təkmil və tam normativ hüquqi baza yoxdur. Mövcud baza sadəcə olaraq çoxsaylı tələbələrin toplusudur. Dövlət Maliyyə nəzarəti sistemi kompleks və sistemli olaraq standartlaşdırılmamışdır, deməli, onun metodoloji bazası, ümumi qaydaları yoxdur. Yoxlamaların sayca çox, lakin az səmərəli olması çox vaxt təsərrüfat fəaliyyətini pozur. İnkişaf etmiş ölkələrdə sınaqdan çıxarılmış müasir nəzarət texnologiyaları tətbiq edilmir.
- Dövlət nəzarətçilərinin kifayət qədər etibarlı hüquqi, maddi-texniki və sosial bazası yoxdur. İdarə səviyyəli nəzarətin subyektlərinin fəaliyyətinin təşkil edilməsi və həyata keçirilməsi ölkədə reallaşdırılan islahatların tələblərinə cavab vermir.
- Dövlət orqanlarının nəzarət fəaliyyəti ona təqdim olunan tələblərə cavab vermir və səmərəli deyildir, bu orqanların bəzilərində mövcud hesabat sistemi onların öz funksiyalarını real icra etməsi barədə mühakimə yürütməyə imkan vermir.

Aparılan tədqiqatlar dövlət maliyyə nəzarəti orqanları sisteminin strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün bu analitik və təşkilati-texniki məsələlərin həll olunmasının vacibliyini əsaslandırmağa imkan vermişdir.

- Həll olunması üçün dövlət maliyyə nəzarəti orqanları sisteminin dairəsinin dəqiq müəyyən edilməsi və dövlətin siyasətinə müvafiq olaraq bu sistemin təkmilləşdirilməsinin məqsədlərini müəyyən etmək.
- Dövlət maliyyə nəzarətinin qarşısına qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün zəruri olan əsas məsələlərin müəyyən edilməsi.
- Eynitipli məsələlərin qruplar halında birləşdirilməsi və onların əsasında sistemin həmin məsələləri yerinə yetirmək üzrə ixtisaslaşmış struktur vahidlərinin təkmilləşdirilməsi.
- Dövlət maliyyə nəzarəti orqanları sisteminin dövlət idarəetmə sisteminin digər vasitələri ilə integrasiyası.

- Hər bir struktur vahidlərinin məqsədlərinin, vəzifələrinin, funksiyalarının, hüquqlarının və məsuliyyətinin müəyyən edilməsi, onların qarşılıqlı münasibətləri sxeminin işlənilib hazırlanması, bütün bunların müvafiq normativ hüquqi aktlarda sənədli şəkildə təsbit olunması.
- Dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinə dair mühüm məsələlərin işlənilib hazırlanması, strukturun monitorinqi və təkmilləşdirilməsi və s.
- Dövlət maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişafı ilə bağlı digər məsələlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi.

Dövlət maliyyə nəzarətində islahatların və onun inkişafının maliyyə təminatı problemini heç olmasa qismən həll etmək baxımından, dövlət maliyyə nəzarətinin İnkişaf fondunun təşkil edilməsi zərurəti və həmin Fonda, yoxlamaların nəticəsinə əsasən aşkar edilmiş ziyanın məbləğinin müəyyən faizi həcmində, eləcə də hüquqi şəxslərin könüllü ianələri şəklində ayırmalar etmək hüququnun təsbit edilməsi elmi-normativ nəzərdən müəyyənəndirilmişdir.

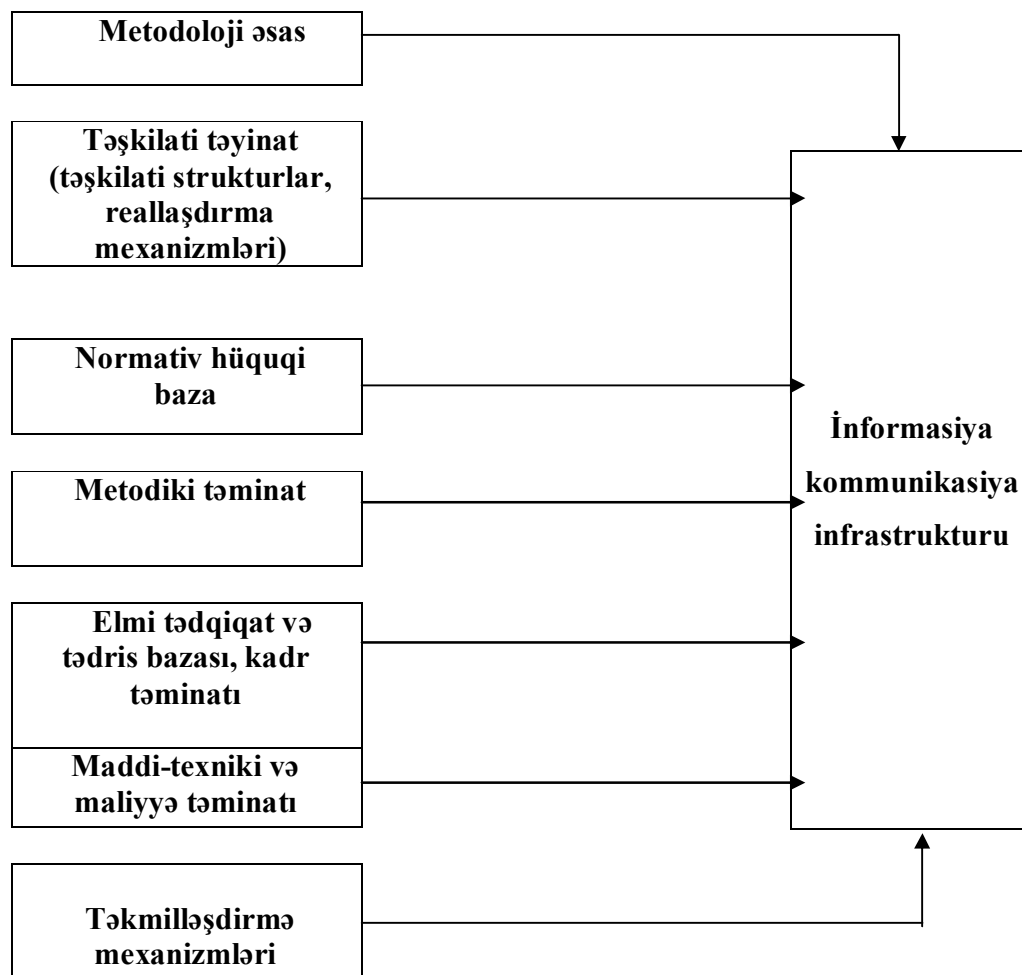
Aparılmış tədqiqata uyğun olaraq Dövlət Maliyyə Nəzarəti sisteminin təşkilatı təminatın formalaşması nöqteyi nəzərindən bu sistemin təşkilatı-struktur əsası iki səviyyəli olması elmi cəhətdən əsaslandırılmış: birinci səviyyə -strukturun nüvəsi – Dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarını və onların əlaqələndirən orqanı, habelə onlarla bilavasitə bağlı olan sair təşkilatları əhatə edir. İkinci səviyyə - strukturun ucqarları – özlərinin bilavasitə idarəetmə vəzifələrinin tərkib hissəsi kimi qanunvericiliklə nəzarət funksiyaları həvalə edilən bütün digər dövlət orqanları və onların aparatı.

Son illər müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə çoxlu sayda əsassız müdaxilələrin qarşısını almaq, iri, orta və kiçik sahibkarlığın respublikamızda inkişafına əngəl törədən maneələri aradan qaldırmaq məqsədilə dövlət tərəfindən ciddi tədbirlər görülür.

Azərbaycan Respublikası tərəfindən verilmiş 1996-cı il 17 iyun tarixli 463 sayılı “İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi” fərmanı, “Dövlət nəzaəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında” 7 yanvar 1999-cu il tarixli fərmanı, “Sahibkarlığın inkişafına mane olan

müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında” 28 sentyabr 2002-ci il tarixli fərmanı, habelə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən maliyyə nəzarəti işini nizamlamaq məqsədilə verilmiş “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi qayadaları haqqında” 1-64 sayılı, 27 iyun 2001-ci il tarixli təlimatı, bu qəbildən olan tədbirlərdən hesab olunur.

Lakin bunların ən sonuncusu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən verilmiş “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti xidməti haqqında” 9 fevral 2009-cu il tarixli fərmanıdır.

Maliyyə nəzarət sisteminin sxemi

Hüquq ədəbiyyatında belə bir fikir irəli sürülür ki, gömrük orqanları tərəfindən vergi və rüsumların yığılması, gömrük ödəmələri üzərində nəzarət, gömrük orqanlarının hərəkət (və ya hərəkətsizliyi), aktlarından şikayət verilməsi, məsuliyyətə cəlb etmə zamanı baş verən münasibətlər kifayət qədər mürəkkəbdir və müxtəlif hüquq sahələri normaları ilə nizama salınır. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi bu münasibətlərə adı çəkilən halda, yəni vergi və gömrük rüsumlarının alınması zamanı müəyyən hallarda təsir edir. Məsələn, artıq ödənilmiş vergilərin, faizlərin və maliyyə sanksiyalarının məbləğlərinin qaytarılması, bu Məcəllənin 87-ci maddəsinə və Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsinin 123-cü maddəsinə əsasən, eyni cür həllini tapır, yəni bu məbləğlər ödəyicilərə qaytarılır. Vergilər barəsində bu hal olduqda, gömrük orqanları vergi orqanlarının səlahiyyətlərindən istifadə edirlər.

Gömrük orqanlarının gömrük ödəmələrinin ödənilməsi üzərində nəzarət fəaliyyəti aşağıdakı aktlarla nizama salınır:

- Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsi;
- Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi;
- “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 20 iyun

1995-ci il tarxili qanunu;

- beynəlxalq-hüquqi müqavilələr və respublikanın iştirakı ilə bağlanan sazişlər;
- qanun qüvvəli aktlar.

Azərbaycanda müasir gömrük işinin əsası 1991-ci ildən dövlətimiz müstəqillik qazanandan sonra qoyulmuşdur. Gömrük qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasında daxili bazarın xarici bazarla səmərəli əlaqəsini təmin etməklə xarici ticarətin dövlət tənzimləməsinin mühüm vasitəsi olan gömrük tarifinin formalaşdırılması və tətbiqi, həmçinin Azərbaycanın gömrük sərhədindən keçən mallardan gömrük rüsumu tutulması qaydalarını müəyyən edir. Müasir mənada gömrük işi dövlətin daxili və xarici siyasət fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olan mürəkkəb, kompleks münasibətlərdir.

Azərbaycan Respublikasının 1997-ci il 10 iyun tarixli Qanunu ilə qəbul edilmiş Gömrük Məcəlləsinin 1-ci maddəsinə əsasən, respublikada gömrük fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası sərhədlərindən malların, nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi qaydaları və

şərtləri, gömrük ödəmələrinin alınması, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük nəzarəti və gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin digər formalarını təşkil edir.

Müasir dövrdə maliyyə nəzarəti sahəsində bankların xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır. Bazar iqtisadiyyatı qanunauyğunluqları bank fəaliyyətini və bu fəaliyyətin tərkib hissəsi kimi, bank nəzarətini daha əhəmiyyətli və zəruri etmişdir. Bu onunla əlaqədardır ki, iqtisadiyyatın və başqa sahələrin köklü dəyişiklikləri bank sistemində və bank sahəsində vəzifələrə təsir edir.

Maliyyə nəzarətinin bu növü hər şeydən əvvəl bank ssudalarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və ödəmə intizamının möhkəmləndirilməsinə yönəlmişdir. Belə ki, bank kreditində qoyulmuş şərtlər: əvəzli, müddətli və qaytarılmaq şərtləri, kreditləşmə prosesində bank nəzarəti üçün əsasdır və bu nəzarət, eyni zamanda, kreditin qaytarılması üçün real təminatdır və zəruri şərtidir.

Bank nəzarəti sistemində Milli Bankın həyata keçirdiyi nəzarət xüsusi yer tutur.

Milli Bankın bank nəzarəti “Banklar və bank fəaliyyəti” haqqında Qanunun 50-ci maddəsinə əsasən həyata keçirilir. Belə ki, kredit təşkilatının illik maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ancaq onun seçdiyi, yaxud lazımi hallarda Milli Bankın təyin etdiyi auditor tərəfindən yoxlanılmalı və yoxlamanın nəticələri Milli Banka bildirməklə, müəyyən olunmuş formavə müddətlərdə illik balans, mənfəət və zərər barədə hesabat mətbuatda dərc edilməlidir.

Müasir dövrdə xarici-iqtisadi fəaliyyətin inkişaf etməsi, beynəlxalq ticarətin inkişafı, bazar münasibətlərinin inkişafı ilə bank nəzarətindən müstəqil bir nəzarət sahəsi kimi ayrılan valyuta nəzarətini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

2.2. Kommersiya təşkilatlarında maliyyə nəzarətinin təşkili.

Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatında artıq sənaye istehsal sahəsində canlanma nəzərə çarpmaqdadır. Xüsusilə, bu meyllər istehsal yönümlü müəssisələrin fəaliyyətinin bərpası üzrə daha çox həyata keçirilir. Ölkədə aparılan iqtisadi islahatlar, özəlləşdirmə prosesi yeni təşkilati-hüquqi formalı müəssisələrin meydana gəlməsinə əlverişli zəmin yaratmaqdadır. İqtisadi inkişaf prosesində həyata keçirilən liberallaşma siyasəti ölkədə biznesin inkişafına təkan verməklə, xarici investisiyaların axınına təsir göstərmişdir. Məhz, bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanda neft sektoru ilə yanaşı, iqtisadiyyatın digər sferalarında da daxili və xarici kapitalın hesabına inkişaf nəzərə çarpmaqdadır.

Azərbaycanda xarici kapitalın mövcudluğu sayəsində inkişaf etməyə başlayan müəssisələrdən biri də “Qaradağ” Sement Açıq Tipli Səhmdar Cəmiyyətidir. Ölkə iqtisadiyyatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bu istehsal sahəsinin inkişafının tədqiqi, onun idarəetmə, daxili nəzarət, daxili audit sisteminin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi xüsusi aktualıq təşkil edir. Müəssisə (şirkət) öz fəaliyyətini Azərbaycan Respublikasının qanunlarına, qəbul edilmiş nizamnaməsinə, şirkətin tərəf və tabe olduğu müqavilələrə, müvafiq idarəetmə orqanının öz səlahiyyətləri daxilində qəbul etdiyi qərarlara əsasən həyata keçirilir. Müəssisə ölkə qanunvericiliyi ilə qadağan edilməyən fəaliyyət növləri, əsasən də zəruri tikinti materialları qəbilindən olan sement və digər bu yönümlü məhsulların istehsalı və satışı ilə məşğul olur. Bu proses müəssisədə sıx və əlaqəli idarəetmə funksiyalarının yüksək səviyyədə koordinasiyası ilə özünü əks etdirir.

Müəssisənin idarəetmə orqanı aşağıdakı şəkildə təşkil edilmişdir:

- səhmdarların ümumi yığıncağı;
- müşahidə şurası;
- idarə heyəti;
- təftiş komissiyası;
- səhmdarların ümumi yığıncağı tərəfindən zərurət yarandıqca ayardıla bilən digər orqanlar.

Müasir açıq tipli cəmiyyətlərinin təbiətindən irəli gəlidiyi kimi səhmdarların ümumi yığıncağı müəssisənin ali idarəetmə orqanı kimi çıxış edir. Müşahidə Şurası idarə heyətinin gündəlik fəaliyyətinə nəzarət edən orqan olaraq, səhmdarların ümumi yığıncaqları

arasındakı müddətdə müəssisədə ali idarəetmə orqanı kimi fəaliyyət göstərir. Müəssisənin əvvəlki funksional idarəetmə orqanından, sistemindən fərqli olaraq, müasir ali idarəetmə orqanları, strukturları sırf bazar münasibətləri prinsiplərinin tələblərinə uyğunlaşaraq, rəqabət şəraitində fəaliyyətin təşkili, idarə edilməsi və ona nəzarətin formalaşması prosesini daha ahəngdar və yüksək məsuliyyətsizlik səviyyəsində həyata keçirir. Müəssisədə fəaliyyət göstərən idarə heyəti cari fəaliyyəti, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarını həyata keçirən icraedici bir orqan kimi müxtəlif fəaliyyət prosedurlarının əlaqələndirilməsini, biznes planının reallaşmasını, son məqsədə nail olunmasını daha geniş istiqamətdə təmin edir.

Müşahidə Şurasının səlahiyyətlərinin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi sistemləşdirmək mümkündür: müəssisənin iş, biznes proqramlarının, büdcə və digər proqram sənədlərinin, illik hesabatlarının təsdiqi və ümumi yığıncağa təqdimi; müəssisənin bütün fəaliyyət sahələrinin inkişafı ilə bağlı tövsiyələrin verilməsi; idarə heyətinin fəaliyyətinə nəzarət; idarə heyətinin seçilməsi, dəyişdirilməsi, baş direktor və direktor müavinin təyini, idarə heyətinin stimullaşdırılması; məsuliyyət yükünün müəyyənləşdirilməsi üzrə tövsiyələrin verilməsi, müəssisənin daxili nizam-intizam qaydalarının təsdiqi; fəaliyyətlə bağlı müqavilələrin təsdiqi; fəaliyyətlə bağlı müqavilələrin təsdiqi; işçi heyəti üzrə əmək müqavilələrinin təsdiqi; xarici maliyyələşdirmə və digər şirkətlərdə pay və ya səhmlərin əldə edilməsinə dair qərarların təsdiqi; müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üzrə həyata keçirilən proseslərə nəzarət.

Müəssisənin müasir idarəetmə və daxili nəzarət sistemini qiymətləndirdikdə, onun hazırədə keçdiyi formalaşma sistemə nəzər salmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu amil sırf bazar tələblərinə, onun dəyişkən təbiətinə uyğunlaşan müasir müəssisə ilə hələ köhnə idarəçilik və daxili nəzarət sistemi şəraitində öz inkişafını müəyyənləşdirən müəssisələr arasında nə qədər uyğunsuzluğun olmasını tədqiq etmək baxımından da zəruridir, Qaradağ sement zavodunun özəlləşənə və buraya xarici investisiyanın cəlb edilənədək mövcud olan idarəetmə və daxili nəzarət strukturu səciyyəvi mərkəzləşmiş planlı idarəetmə sistemə uyğun olub, istər iqtisadi, istərsə də sosial səmərəlilik baxımından özünü doğrultmamışdır. Belə ki, müəssisənin əsas fəaliyyət məqsədi yalnız müəyyən edilmiş plan üzrə istehsal etmək idi. Müəssisənin idarəetmə sistemi bilavasitə səmərəlilik amili

baxımından deyil, ümumilikdə tipik sosialist idarəetmə prinsipləri baxımından müəyyənləşdirilmişdir. Məhz, bu proses özünü müəssisədaxili nəzarət sistemində də nümayiş etdirirdi. Müəssisənin idarəetmə sisteminin tənzimlənməsində təyin olunmuş rəhbərlik xüsusi rol oynayır və bu zaman yalnız yuxarı orqanların təsiri mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. İdarəetmə sistemi səmərəlilik prinsipinə əsaslanmayan, çaquli idarəetmə sistemi üzrə bərqərar olmuşdu. Xüsusilə, müəssisədə çox vaxt fəaliyyət baxımından bir-birini təkrarlayan, lakin konkret məsuliyyət yükü müəyyən edilməyən strukturlar mövcud idi. Belə sistem təbii ki, sosialist-planlı idarəetmə sisteminin təbiətinə uyğun gəlirdi və bu sistem müəssisədə çalışan işçi heyətinin əməyinin tam stimullaşdırılmamasına, əməyin nəticələrinin bölgüsündə sosial ədalətsizliyə səbəb olurdu.

“Qaradağ” sement ATSC-nin müasir idarəetmə strukturu bazar münasibətlərinin prinsipləri nəzərə alınmaqla qurulmuşdur. İdarəetmə sistemi öz çevikliyi, operativliyi və strukturlararası koordinasiyanın əlaqələndirilməsi baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisədə ümumi idarəetmə sistemi bütün fəaliyyət sahələrinin işinin təşkilini və tənzimlənməsini məqsədyönlü şəkildə həyata keçirir. Müəssisənin idarəetmə sisteminin təşkilində çevik və operativ idarəetmə üzrə müasir tələblər nəzərə alınmışdır. Bu mənada idarəetmə sisteminin müxtəlif strukturlarla, bölmələrlə qarşılıqlı funksional fəaliyyətinin təmin olunması, bu prosesdə bilavasitə müntəzəm əlaqələrin formalaşması, strukturlarla, bölmələrlə koordinasiyanın sırf səmərəlilik amilinə yönəlməsi vacib məsələ kimi səciyyələnir. İdarəetmə strukturunun təşkili aşağıdakı amillər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir:

- idarəetmə strukturu istifadə olunan bütün resursların, vəsaitlərin optimal koordinasiyasına və nəzarətinə nail olunmaqla fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyini təmin etməlidir;
- idarəetmə strukturu investisiya və istehsal məsrəflərinin təsnifatının müəyyənləşdirilməsinə və xərclərin hər bir bölmələr üzrə məqsədəuyğun bölgüsünün formalaşdırılmasına nail olmalıdır.

Müəssisədə idarəetmə sisteminin formalaşmasında inkişaf etmiş ölkələrin mütərəqqi təcrübəsindən istifadə olunması da əsas götürülür. Belə ki, idarəetmə strukturunun təşkilində müvafiq mərhələlər mühüm amil kimi götürülmüşdür:

- müəssisənin fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələrinin konkretlik baxımından formalaşması;
- müəssisədə qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün funksiyaların müəyyənləşdirilməsi. Bu prosesdə ümumi rəhbərlik (maliyyə, maliyyə-nəzarət, idarəetmə və mühasibat uçotu, sistemi və işçi heyətinə rəhbərlik) və marketing, satış, istehsal, planlaşdırma, maliyyə-iqtisadi təhlil funksiyaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.
- idarəetmə funksiyalarının qruplaşdırılması və onların qarşılıqlı əlaqəliliyinin təmin olunması;
- konkret funksiyaların həyata keçirilməsinə məsuliyyət daşıyan struktur bölmənin yaradılması;
- bütün növ fəaliyyətin, görülməli müəyyənləşdirilməsi, planlaşdırılması və təhlili;
- fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi ilə bağlı işçi heyətinin müəyyənləşdirilməsi və təlimi ilə bağlı proqramların hazırlanması.

Müəssisədə idarəetmə sisteminin əsas aparıcı həlqələrindən biri olan maliyyə inzibati strukturunu maliyyə-nəzarət sistemi ilə təmasda və əlaqəli tədqiq etmək məqsəduyğundur. Belə ki, bu iki mühüm fəaliyyət sahəsinin əsas məqsəd və vəzifələri müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili, qiymətləndirilməsi və onun səmərəli təşkili üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi, daxili ehtiyatlardan, resurslardan məqsədyönlü və qənaətlə istifadənin təmin edilməsi, səmərəli və çevik maliyyə-iqtisadi nəzarətin icra edilməsi, həyata keçirilməsi, fəaliyyətin riski və böhranlı sahələrinin müəyyən edilməsi, müəssisədaxili və xarici əlaqələrin məqsəduyğun təşkilinə nail olunması, investisiya və digər bu yönümlü layihələrinin cəlbədiciliyinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər həyata keçirmək, bu istiqamətdə kompleks sistemli təkliflər hazırlamaqdır.

Müəssisədə belə maliyyə-nəzarət funksiyasını daxili maliyyə, iqtisadi nəzarət sistemi kimi səciyyələnən daxili audit həyata keçirir. “Qaradağ” Sement ATSC-nin daxili audit sisteminin müəssisənin fəaliyyətindəki əhəmiyyətini, zərurətini nəzərə alaraq, onun təşkili və inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək xüsusilə zəruridir. Müəssisənin daxili audit sistemini

mahiyyətinə, funksional fəaliyyətinə, təşkilinə istinad edərək onu iki istiqamətdə sistemləşdirmək məqsəduyğundur:

Audit Komissiyası (təftiş komissiyası);

Daxili auditor (inzibati idarə sistemində fəaliyyət göstərən auditor).

Audit Komissiyasının təşkili, onun fəaliyyətinin tənzimlənməsi istiqamətləri təsis sənədlərinə, nizamnaməyə uyğun olaraq konkret müəyyənləşdirilir. Bu qurum şirkətin üç əsas idarəedici orqanından biri olub, onun məqsədi maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin aşağıda göstərilən formalarda nəzarət və auditini həyata keçirməkdir:

- dövlət orqanlarına və ya ictimaiyyətə təqdim edilmiş maliyyə hesabatlarını və digər maliyyə məlumatlarını təhlil etmək;
- şirkətin risklərinin idarə edilməsini, nəzarət və idarəetmə üçün yaradılmış sistem və proseslərini təhlil etmək və onların diaqnostikasını aparmaq;
- şirkətin xarici və daxili audit fəaliyyətlərini təhlil etmək və qiymətləndirmək.

Şirkətdə daxili audit sisteminin formalaşmasında cari və gündəlik maliyyə-inzibati və iqtisadi nəzarət funksiyalarını həyata keçirən daxili auditor bölməsi mühüm rol oynayır. Bölmənin əsas səciyyəvi xüsusiyyəti onun idarəetmə sisteminin nəzdində yaradılması və birbaşa idarə heyətinə (baş direktora) tabeçiliyidir. Belə ki, qurum şirkətdə baş verən fəaliyyət proseslərini, əlaqələndirmə və informasiya sistemini təhlil edib qiymətləndirir, idarəetmə fəaliyyətinin istehsal fəaliyyəti ilə düzgün və məqsədyönlü təşkilinə şərait yaradır, səmərəli şərait yaradır, səmərəli daxili iqtisadi-maliyyə nəzarətinin təşəkkül tapmasına bilavasitə təsir göstərir. Daxili auditorun fəaliyyəti nəticəsində rəhbərlik (idarə eheyəti, baş direktor) şura (müşahidə şurası) fəaliyyət prosesləri, onun tamlığı haqda düzgün informasiya ilə təmin olunur, müəssisədə səmərəli nəzarətin mövcudluğu, hesabatların dəqiq və düzgün hazırlanması, fəaliyyətin siyasət və qaydalara uyğunluğunun təmin olunması reallaşır, fəaliyyətin genişləndirilməsi ilə bağlı məsləhət yönümlü xidmətlər, funksiya həyata keçirilir. Audit Komitəsindən fərqli olaraq, daxili auditorun işi, fəaliyyəti, idarəetmə strukturunun rəhbərliyi (baş direktor) tərəfindən istiqamətləndirir.

Müəssisədə maliyyə-iqtisadi nəzarət sisteminin, daxili audit strukturunun belə formada təşkili bazar iqtisadiyyatının təbiətindən irəli gəlir. Səmərəli maliyyə-iqtisadi və

perspektiv fəaliyyətində mənfəətliyin, səmərəliliyin, rentabelliyn təmin olunmasına xidmət edir.

Azərbaycanda maliyyə bazarında iri həcmli əməliyyatlar həyata keçirən kommersiya təşkilatlarından biri də “Dəmirbank” Açıq Səhmdar Cəmiyyətidir. “Dəmirbank” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti kredit sisteminə daxil olur ki, bu sistem də ölkənin iqtisadi sisteminin tərkibindədir. Bu o deməkdir ki, bankların fəaliyyəti və inkişafı sıx şəkildə istehsal, tədavül, material və qeyri-material qiymətlilərin istehlakı ilə bağlıdır. Məhz, buna görə bank sektorunun, eləcə də bu kommersiya təşkilatının fəaliyyətinin təhlili ölkə iqtisadiyyatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Digər kommersiya bankları kimi “Dəmirbank” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin fəaliyyəti də “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası” ilə, “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında”, “Azərbaycan Respublikasının banklar və bank fəaliyyəti haqqında” qanunlarla, digər qanunvericilik aktları ilə və Mərkəzi Bankın normativ aktları ilə tənzimlənir.

Bank ali idarəetmə orqanı olan Səhmdarların Ümumi Yığıncağı, onun idarə olunmasına və işinə nəzarəti həyata keçirən orqan olan Müşahidə Şurası, bankda audit işinin təşkil edən Audit komitəsi və məsul icra orqanı olan İdarə Heyəti tərəfindən idarə olunur.

Müşahidə şurası bankın fəaliyyəti üzərində nəzarəti həyata keçirir. Lakin o, icra səlahiyyətinə malik olan qurum deyildir. Bankın fəaliyyətində bəzi məsələlərin həlli üçün, əgər həmin məsələlərin icra səlahiyyətlərini ümumi yığıncaq öz üzərinə götürməmişsə, mütləq Müşahidə Şurasının ya razılığı, ya da qərarı olmalıdır. Müşahidə şurasının tərkibi Səhmdarların Ümumi Yığıncağı tərəfindən 4 ildən çox olmayan müddətə, səhmdarlar və ya kənar şəxslər sırasından, 3 nəfərdən az olmayaraq tək sayda seçilir.

Audit komitəsi Səhmdarların Ümumi Yığıncağı tərəfindən 4 il müddətinə seçilir. Onun tərkibi ən azı 3 nəfər olmaqla tək sayda seçilir. Komissiyanın sədrini Səhmdarların Ümumi Yığıncağı seçir. Audit komitəsi bankın fəaliyyətində mühüm əhəmiyyətə malik olan bank qanunvericiliyinə riayət olunmasına, Mərkəzi Bankın normativ aktlarının icra edilməsinə və bankın nizamnaməsinin icrasına nəzarət edir, həmçinin paralel olaraq mühasibat nəzarətini həyata keçirir.

2.3. Audit təşkilatlarında audit fəaliyyətinin müasir vəziyyətinin təhlili

Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatına keçməsi, ölkədə iqtisadi-hüquqi nəzarətin keyfiyyətinin əsaslı surətdə yüksəldilməsini və onun dünya standartlarına cavab verməsini tələb edir. Bu da öz növbəsində son illərə kimi fəaliyyət göstərən inzibati amirlik sisteminə əsaslanan köhnəlmiş bir sıra iqtisadi-nəzarət qurumlarının təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Bu baxımdan bazar iqtisadiyyatının məhsulu olan audit xidmətinin yaradılıb, fəaliyyət göstərməsi təqdirəlayiq bir hadisə kimi qəbul olunmalıdır.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, hazırki dövrdə audit xidməti iqtisadi-hüquqi nəzarətin ən yüksək pilləsi hesab olunur. Auditin əsas vəzifəsi təkcə yaranan iqtisadi münasibətləri qeyri-səmimi sabuhbkarlardan qurmaqla bitmir. O həm də iqtisadiyyat sahəsində hüquq pozuntularının qarşısını almaqla yanaşı həm də ictimai hüquq şüurunun daha da yüksək səviyyədə formalaşdırılmasına əsaslı surətdə təsir göstərməkdən ibarətdir.

Bununla əlaqədar onu da qeyd etmək lazımdır ki, son illər respublikamızda müstəqil auditor nəzarəti sisteminin yaradılması, auditor kadrlarının hazırlanması, auditorların peşə vəzifələrinin, hüquq və məsuliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində və s. məsələlər sahəsində xeyli işlər görülmüşdür. Qeyd edilənlərə misal olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, son illər “Auditor xidməti haqqında” Qanun, “Azərbaycan Respublikasının Auditor Palatası haqqında” əsasnamə, qəbul olunmuş əsassız yoxlamaların qadağan edilməsinə, dövlət idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə dair Respublika Prezidenti fərman vermiş və i.ə. Bütün bunların nəticəsində respublikada auditor xidmətləri bazarı formalaşmışdır.

Belə bir vaxtda auditor fəaliyyətinin daha yüksək səviyyədə tənzimlənməsinə böyük ehtiyac vardır. Məlum olduğu kimi, Auditorlar Palatasının fəaliyyəti onun əsasnaməsi ilə tənzimlənir. Bu əsasnamə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən 1995-ci il 19 sentyabr tarixdə 1115 sayılı qərarla təsdiq edilmişdir.

Qüvvədə olan qanunçuluğa əsasən Palatanın əsas vəzifəsi mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektlərində maliyyə və mühasibat uçtunun dəqiq və dürüst aparılmasını təmin etmək məqsədilə respublikada auditor xidmətinin işini təşkil etməkdən və mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq onun inkişafı və fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər həyata keçirməkdən ibarətdir.

Palata aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- Azərbaycan Respublikasında auditor xidməti işlərini təşkil edir və tənzimləyir;
- Azərbaycan Respublikası ərazisində sərbəst auditorlara və auditor təşkilatlarına lisenziya verir, onların işlərinə və auditor təşkilatlarının nizamnamələrinin “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğunluğuna nəzarət edir;
- sərbəst auditorları və auditor təşkilatlarını qeydiyyatdan keçirir, uçotunu aparır və onlara qeydiyyat haqqında şəhadətnamə verir;
- Azərbaycan Respublikası ərazisində auditor xidməti ilə məşğul olmaq hüququ verən lisenziyaların verilməsi üçün imtahanların keçirilməsi qaydalarını hazırlayır və təsbih edir;
- auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ verən lisenziyaların verilməsi üçün imtahan komissiyasının tərkibini və əsasnaməsini hazırlayıb təsdiq edir, imtahan haqqını müəyyən edir;
- təsərrüfat subyektinin maliyyə və mühasibat hesabatlarına dair auditor rəyinin formalarını, sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının işi haqqında müxtəlif hesabat formalarını hazırlayıb təsdiq edir;
- auditor təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi və mövcud qanunvericilik aktlarının tətbiqi məsələləri ilə əlaqədar sərbəst auditor təşkilatlarına məsləhətlər verir, auditor xidmətinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər hazırlayır və onların həyata keçirilməsinə nəzarət edir;
- audit aparılmasına dair təlimatlar, tövsiyələr və metodik göstərişlər hazırlayır;
- auditor xidməti göstərilməsinin forma və metodlarına dair normativ sənədlər tərtib edir, milli və beynəlxalq təcrübənin daimi öyrənilməsi əsasında müvafiq tövsiyələr hazırlayır;
- peşə funksiyalarını lazımi səviyyədə yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar sərbəst auditorlara və auditor təşkilatlarına qarşı sifarişçilərin iddialarına, respublikanın qanunvericilik aktlarına müvafiq surətdə baxılmasını təmin edir;
- sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının hüquqlarının və qanuni mənafəələrinin qorunması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirir.

Bütövlükdə, Palata öz fəaliyyətini “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa, “Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında”

Əsasnaməyə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 2007-ci il 29 iyun tarixli və “Auditorun peşə məsuliyyətinin icbari sığortası haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 2007-ci il 16 avqust tarixli fərmanlarına, Prezidentin 2007-ci il 28 iyul tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya”ya, habelə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının fəaliyyətə başlamasının 10 illiyi münasibətilə Palatanın kollektivinə və üzvlərinə ünvanladığı 2006-cı il 4 aprel tarixli təbrik məktubundan irəli gələn vəzifələrin icrası ilə əlaqədar Auditorlar Palatasının kompleks tədbirlər planına və Beynəlxalq Mühəsiblər Federasiyasının (İFAC) tamhüquqlu üzvlüyünə qəbul edilməsi ilə əlaqədar Palatanın götürdüyü öhdəliklərə müvafiq olaraq qurmuşdur.

2013-cü il dekabrın 31-nə respublikamızda cəmi 48 auditor şirkəti və 43 sərbəst auditor fəaliyyət göstərmişdir. Audit sahəsində mütəxəssislərin sayının az olması, öz növbəsində, təsərrüfat subyektlərinə kəmiyyət və keyfiyyət baxımından yetərli auditor xidməti göstərilməsinə imkan vermir. Palata tərəfindən auditor fəaliyyəti göstərən fiziki və hüquqi şəxslərə (müddəti uzadılan lisenziyalar nəzərə alınmadan) 2001-ci ildə 52, 2002-ci ildə 40, 2003-cü ildə 39, 2004-cü ildə 23, 2005-ci ildə 24, 2006-cı ildə 39, 2007-ci ildə 19, 2008-ci ildə 18 və 2009-cu ildə cəmi 13 lisenziya verilmişdir. Göründüyü kimi, son illərdə auditor fəaliyyəti göstərmək üçün verilən lisenziyaların sayı nəzərçarpacaq dərəcədə azalmış və həmin azalma meyli bu gün də davam edir.

Aparılan tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, lisenziya alınması üçün müraciətlərin azalması meylini yaradan əsas amillərdən biri ixtisaslı gənc kadrların bu sahəyə axınının zəif olması, sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növü olan, yüksək hazırlıq və ixtisas biliyinin olmasını tələb edən auditor peşəsinə başlamazdan əvvəl böyük məbləğdə rüsumun ödənilməsi zərurətdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 18 noyabr tarixli 180 nömrəli qərarı ilə auditor fəaliyyətinə xüsusi razılıq (lisenziya) alınması üçün ödənilən dövlət rüsumu 110 manat müəyyən edildiyi halda, hal-hazırda həmin məbləğ 2200 manat təşkil edir. Halbuki, müvafiq rüsum Rusiya Federasiyasında təxminən 30, Qazaxıstanda 100, Gürcüstanda 50, Özbəkistanda 80,

Moldovada isə 20 ABŞ dolları həcmindədir. Bir sıra ölkələrdə isə, məsələn Latviya Respublikasında, belə rüsum ümumiyyətlə tutulmur. Göründüyü kimi, respublikamızda auditor fəaliyyətinə xüsusi razılıq (lisenziya) alınması üçün ödənilən dövlət rüsumu digər dövlətlərdə olduğundan 30-130 dəfə yüksəkdir.

2012-ci il ərzində Palata tərəfindən 14 fiziki şəxsə və 8 hüquqi şəxsə auditor xidməti göstərmək üçün lisenziya verilmişdir (o cümlədən 5 fiziki şəxsin və 4 auditor təşkilatının lisenziyasının vaxtı uzadılmışdır).

2013-cü il 1 yanvar tarixinə respublika ərazisində 122 fiziki şəxs auditor lisenziyasına malik olmuşdur. Onların 44 nəfəri sərbəst auditor kimi, 75 nəfəri isə 50 auditor təşkilatının tərkibində fəaliyyət göstərmişdir. Qalan 13 nəfər lisenziyalarını müvəqqəti saxlanmaq üçün Auditorlar Palatasına qaytarmışdır.

2012-ci il ərzində 39 sərbəst auditor, 51 auditor təşkilatı (o cümlədən 2 xarici auditor təşkilatının filialı (və ya nümayəndəliyi) və 4 xarici investisiyaslı auditor təşkilatı) tərəfindən Auditorlar Palatasına öz fəaliyyətlərinə dair hesabatlar təqdim edilmişdir.

Təqdim edilmiş hesabatlara əsasən müəyyən edilmişdir ki:

Hesabat dövründə təsərrüfat subyektləri ilə 32.722.431,6 manat məbləğində 4.321 müqavilə bağlanmışdır. Həmin müqavilələrin 6.161.978,5 manat məbləğində 521-i ilin əvvəlinə qalıq kimi, 26.560.453,1 manat məbləğində 3.800-ü isə hesabat dövründə bağlanmışdır ki, bunun da xüsusi çəkisi xarici auditor təşkilatlarının filial və ya nümayəndəlikləri üzrə sayına görə 7,9% və məbləğinə görə 36,3%, yerli auditor təşkilatları üzrə sayına görə 44,3% və məbləğinə görə 25,9%, sərbəst auditorlar üzrə sayına görə 43,7% və məbləğinə görə 5,5% təşkil etmişdir. 2008-ci il ilə müqayisədə 2009-cu ildə bağlanmış müqavilələrin sayı 251 ədəd və ya 5,5%, məbləği isə 15.330,179,9 manat və ya 31,9% azalmışdır.

2013-cü il ərzində bağlanmış müqavilələrdən 23.655.804,8 manat məbləğində 3.752-si yerinə yetirilmişdir.

2012-ci il ilə müqayisədə yerinə yetirilmiş müqavilələrin sayı 217 ədəd və ya 5,5% məbləği isə 14.491.335,9 manat və ya 38,0%, orta məbləğ isə 9.611,3 manatdan 6.304,9 manata qədər, yəni 3.306,4 manat və ya 34,4% azalmışdır.

2013-cü ildə 931 müqaviləyə əsasən könüllü auditor xidməti növlərinin təsərrüfat subyektləri üzrə xüsusi çəkisi cədvəl 12-də göstərilən kimi olmuşdur (əmlakın qiymətləndirilməsinin auditi – ƏQA, nizamnamə fondunun auditi – NFA, mühasibat və vergi uçotu xidmətləri – MUX, mühasibat uçotu və vergiqoyma üzrə məsləhət xidmətləri – MVMX, maliyyə-vergi hesabatlarının auditi – MVHA, digər xidmətlər – DX).

Cədvəl 1.

2009-cu ildə könüllü auditor xidməti növlərinin təsərrüfat subyektləri üzrə xüsusi çəkisi

T/h formanın kodu	Təsərrüfat subyektlərinin təşkilati-hüquqi forması	Könüllü xidmətin adı						Cəmi	Xüsusi çəki %-lə
		ƏQA	NFA	MUX	DX	MVMX	MVHA		
01	Səhmdar cəmiyyətləri	6	6	0	20	3	0	35	3,76
02	filial və nümayəndəliklər	1	1	31	27	166	0	226	24,27
03	xarici investisiyalı müəssisələr	3	1	3	5	24	0	36	3,87
04	məhdud məsuliyyətli müəssisələr	44	61	35	86	51	0	277	29,75
05	digər idarə və müəssisələr	13	14	8	29	3	0	67	7,2
06	sığorta təşkilatları	1	1	0	2	3	0	7	0,75
07	birgə müəssisələr	0	2	3	3	0	0	8	0,86
08	bələdiyyələr	0	0	2	0	1	0	3	0,32
09	bank və kredit təşkilatları	2	0	1	24	6	0	33	3,54
10	qeyri-rezidentlər	0	0	9	21	47	22	99	10,63
11	Fiziki şəxslər	109	90	104	226	304	28	931	100,0
	Cəmi	179	90	104	226	304	28	931	100,0
	Xüsusi çəkisi %-lə	19,23	9,6	11,7	24,27	32,65	3,01	100,0	x

2013-cü il dövründə 8.813.081,9 manat dəyərində 452 müqavilə (o cümlədən 17-si uzunmüddətli) yerinə yetirilməmişdir. O cümlədən:

- xarici auditor təşkilatlarının filial (və ya nümayəndəlikləri) üzrə 3.492.470,1 manat dəyərində 14 müqavilə;
- xarici investisiyalı auditor təşkilatları üzrə 3.129.853,1 manat dəyərində 57 müqavilə;

- yerli auditor təşkilatlar üzrə 1.876.393,7 manat dəyərində 196 müqavilə;
- sərbəst auditorlar üzrə 314.365,0 manat dəyərində 185 müqavilə.

Yerinə yetirilməmiş müqavilələr əsasən 2013-cü ilin yekunu üzrə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə hesabatlarının auditi üçün bağlanmış müqavilələrdir. Həmin müqavilələrin yerinə yetirilməsi 2014-cü ildə nəzərdə tutulmuşdur.

2013-cü il ərzində respublika üzrə auditor xidmətinə görə 23.525.612,8 manat məbləğində gəlir, 4.742.979,5 manat məbləğində isə mənfəət olmuşdur. 2008-ci il ilə müqayisədə gəlir 15.934.335.1 manat və ya 40,4 %, mənfəət isə 5.910.673.7 manat və ya 55,5% azalmışdır.

Beləliklə, 2012-2013-cü illər müqayisə edildikdə, xidmətdən ümumi gəlirin və maliyyə nəticəsinin xüsusi çəkisi aşağıdakı kimi olmuşdur:

- xarici auditor təşkilatlarının filial və ya nümayəndəlikləri üzrə gəlir 56,4%-dən 30,1%-ə qədər, yəni 26,3%, mənfəəti isə 60,9%-dən 58,4%-ə qədər, yəni 2,5% azalmışdır;
- xarici investisiyalı auditor təşkilatları üzrə gəlir 22,3%-dən 37,5%-ə qədər, yəni 15,3% artmış, mənfəəti isə 24,0%-dən 10,9%-ə qədər, yəni 13,1% azalmışdır;
- yerli auditor təşkilatları üzrə gəlir 18,3%-dən 27,0%-ə qədər, yəni 8,7%, mənfəəti isə 13,3%-dən 27,4%-ə qədər, yəni 14,1% artmışdır;
- sərbəst auditorlar üzrə gəlir 3,1%-dən 5,4%-ə qədər, yəni 2,3%, mənfəəti isə 1,7-dən 3,3%-ə qədər, yəni 1,6% artmışdır.

“Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, Auditorlar Palatası sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının fəaliyyətini və onların apardıqları auditlərin keyfiyyətinin audit standartlarına uyğunluğunu yoxlayır və işlərinə nəzarət edir. Auditorlar Palatası tərəfindən 2009-cu ildə auditor təşkilatının və 28 sərbəst auditorun (2012-ci ildə, müvafiq olaraq, 33 auditor təşkilatının və 31 sərbəst auditorun, 2011-ci ildə, müvafiq olaraq, 33 auditor təşkilatının və 25 sərbəst auditorun) maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti və onların apardıqları auditlərin keyfiyyətinin audit standartlarına uyğunluğu yoxlanılmışdır.

Auditorlar Palatası tərəfindən aparılmış yoxlamalar, təhlil və araşdırmalar nəticəsində müəyyən olmuşdur ki, bir sıra sərbəst auditorlar və auditor təşkilatları işlərini milli audit

standartlarının, peşə etikasını məcəlləsinin və digər normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olaraq xidmət göstərmişlər.

Bununla yanaşı, bəzi sərbəst auditorlar və auditor təşkilatları fəaliyyətlərində müəyyən nöqsan və çatışmazlıqlara yol vermişlər; o cümlədən bir gün ərzində 2, bəzən isə 3 təsərrüfat subyektində audit aparıldığına dair auditor rəyinin verilməsi, ayrı-ayrı audit standartlarının və sahəvi auditlərin aparılmasına dair proqramların tələblərinə, “Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya”nın həyata keçirilməsi ilə bağlı “Auditorlar Palatasının Fəaliyyət Planının (2007-2011-ci illər) Auditor xidmətinin dəyərinin ödənişləri üzrə nağd ödəmələrin azaldılması” bəndinə, “Azərbaycan Respublikasının ərazisində göstərilən auditor xidmətlərinin dəyərinin tövsiyə olunan minimum hədləri barədə” Auditorlar Palatası Şurasının 2005-ci il 23 dekabr tarixli 159\5 sayılı qərarına əlavə və dəyişikliklər edilməsi haqqında Auditorlar Palatası Şurasının 2009-cu il 26 yanvar tarixli 197/6 sayılı qərarının tələblərinə tam əməl edilməməsi halları aşkar olunmuşdur.

Aparılmış yoxlamaların nəticəsindən asılı olaraq, aşkar edilmiş nöqsan və çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədilə 24 sərbəst auditora və 22 auditor təşkilatının rəhbərlərinə məktub göndərilmiş, 9 halda yoxlamaların nəticələri Palata rəhbərliyinin yanında müzakirə edilmişdir.

Auditor xidmətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, Auditorlar Palatası Şurasının 2008-ci il 4 fevral tarixli 190\2 sayılı qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin keyfiyyətinə nəzarət üzrə Əsasnamə” təsdiq edilmişdir. Əsasnaməyə uyğun olaraq, auditin tənzimlənməsi prosesində şəffaflığın artırılması, beynəlxalq audit standartlarının tələblərinə riayət edilməsi, Palatanın üzv olduğu Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasının və Avropa İttifaqının 8-ci direktivinin tələblərinə uyğun olaraq, sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının göstərdikləri xidmətin keyfiyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədilə müvafiq qurumların (Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi, Hesablama Palatası, Mərkəzi Bank və Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti) nümayəndələrindən ibarət Keyfiyyətə nəzarət komitəsinin yaradılması

nəzərdə tutulur. Bir sıra təşkilati-maliyyə məsələlərinin həll edilməməsi üzündən 2009-cu ildə Əsasnamənin tətbiqinə başlamaq mümkün olmamışdır.

Auditorlar Palatasının Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasına tamhüquqlu üzvlüyü ilə əlaqədar götürdüyü öhdəliklərə və həmin təşkilata imzalanmış 2008-ci il 21 aprel tarixli memorandumuna əsasən, Palatada yaradılmış redkasiya heyəti tərəfindən 2009-cu il ərzində Beynəlxalq Audit və İnformasiyanın Düzgünlüyünün Təsdiqlənməsi Standartları Şurası” tərəfindən işlənilib hazırlanmış və Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası tərəfindən qəbul edilərək dərc etdirilmiş 32 adda beynəlxalq audit standartının, habelə “Peşəkar Mühasiblərin Etika Məcəlləsi”nin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi, redaktəsi və nəşri üzrə işlər başa çatdırılmış, bununla da 2010-cu ilin 1 yanvar tarixindən etibarən ölkəmizdə beynəlxalq audit standartlarının tətbiqinə başlanması üçün tələb olunan normativ baza təmin edilmişdir.

Fəsil III. Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və auditin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

3.1. Dövlət maliyyə nəzarəti və auditin yaxşılaşdırılması yolları.

Ölkədə xəzinədarlıq sisteminə keçid artıq öz müsbət nəticələrini göstərmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Maliyyə Nazirliyi əsas xüsusi fondların, xüsusilə Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun apardığı əməliyyatlar haqqında çox məhdud informasiyaya malik idi. Büdcədən kənar fondların xəzinədarlıq sistemi vasitəsilə icrasının tətbiq edilməsindən sonra həmin vəsaitlərin yığılması və təyinatına xərclənməsinə nəzarət güclənmiş, ümumiyyətlə dövlət maliyyəsinin idarə edilməsinin səmərəliliyini artırmışdır.

Ölkəmizdə maliyyə bazarının tərkib hissəsi olan kreditlər bazarı artıq müəyyən inkişafa nail olmuşdur. İqtisadi artımı təmin etmək üçün kommersiya banklarının iqtisadiyyatın real sektoruna kredit qoyuluşunun aktivliyini artırmaq, faiz dərəcələrinin aşağı salınması istiqamətində Milli Bank tərəfindən tədbirlərin həyata keçirilməsi istiqamətində Milli Bank tərəfindən tədbirlərin həyata keçirilməsi istiqamətində işləri genişləndirmək gələcəkdə öz nəticəsini göstərəcəkdir.

Dövlət xərclərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi yollarından biri kimi dövlət büdcəsinin bütün xərcləri üzrə xərcləri üzrə xərc normativlərinin işlənib hazırlanması və mövcud normativlərin təkmilləşdirilməsi həyata keçirilməlidir.

Dövlət xərclərinin səmərəliliyini artırmaq üçün büdcədən maliyyələşən təşkilatlar öz məsuliyyətlərini artırmalı, sərəncamlarında olan vəsaitlərdən istifadədə qənaət rejiminə əməl etməli və artıq xərclərə yol verməməlidirlər.

Məlum olduğu kimi maliyyənin əsas funksiyasıdır. Nəzarət olmadan mütərəqqi maliyyə sistemi qurmaq mümkün deyil.

Buna görə də, maliyyə nəzarətinin hər üç mərhələsində, əvvəlcədən nəzarət, cari nəzarət, sonradan nəzarət mərhələlərində nəzarət mexanizmi daim təkmilləşdirilməlidir.

Sosial iqtisadi proseslərin inkişaf etdiyi bir zamanda Maliyyənin idarə edilməsində, xüsusən bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində Dövlət Maliyyə nəzarətini həyata keçirmək əsas şərtlərdən biridir. Azərbaycan Respublikasında, yeni dövlət idarəetmə strukturlarının yaranması ilə əlaqədar olaraq, maliyyə nəzarətinin tamamilə yenidən qurulması və gücləndirilməsi üzrə tədbirlərin işlənib hazırlanması əsas məsələlərdən biri

hesab edilir. Hazırda dövlət maliyyə nəzarəti respublika qanunverici və icra orqanlar, maliyyə və vergi orqanları və digər dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə maliyyə nəzarətinin dövlət maliyyəsinin idarə olunmasında rolu daha da artır.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında 9 fevral 2009-cu ildə fərmanını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Həmin Fərman ilə dövlət büdcəsinin və dövlət borcunun idarə edilməsi, dövlət maliyyə sahəsində dövlət nəzarətinin və tənzimlənməsinin müasir tələblərə uyğun təşkil etmək məqsədilə Maliyyə Nazirliyinin yeni strukturunu təsdiq etmişdir. Maliyyə Nazirliyinin maliyyə nəzarəti şöbəsinin bazasında, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin *Dövlət Maliyyə Nəzarəti* xidməti yaradılmış və onun yeni əsasnaməsi təsdiq edilmişdir.

Əsasnaməyə əsasən Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti xidmətinin fəaliyyət istiqamətləri, xidmətin hüquq və vəzifələri müəyyən edilmişdir.

Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

I Xidmətin fəaliyyət istiqamətləri

* dövlət büdcəsinin, o cümlədən məqsədli büdcə fondlarının vəsaitlərinin xərclənməsi, habelə büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar əməliyyatlar üzrə vəsaitlərinin əldə edilməsi və xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirir;

* dövlət zəmanəti ilə alınmış və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına verilmiş kreditlərin xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirir;

* Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi işinə metodiki rəhbərlik edir, bu sahədə mövcud olan nöqsanları və neqativ halları doğuran səbəblərin aradan qaldırılması məqsədilə mütəmadi tədbirlər görür;

* qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir.

II Xidmətin vəzifələri

* xidmət bu Əsasnamə ilə müəyyən edilmiş fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələri həyata keçirir:

* dövlət büdcəsindən maliyyələşən və dövlət büdcəsindən dotasiya alan təşkilatlarda Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərdə və beynəlxalq təşkilatlarda fəaliyyət göstərən

diplomatik xidmət orqanlarında dövlət maliyyə nəzarətini təmin etmək məqsədilə nəzarət tədbirləri yerinə yetirmək;

* dövlət büdcəsinin, o cümlədən məqsədli büdcə fondlarının vəsaitlərinin əldə edilməsi və xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini təmin etmək məqsədilə nəzarət tədbirləri yerinə yetirmək;

* büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar əməliyyatlar üzrə vəsaitlərinin əldə edilməsi və xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini təmin etmək məqsədilə nəzarət tədbirləri yerinə yetirmək;

* dövlət büdcəsinin rayon və şəhərlər üzrə yerli gəlir və xərclərinin tərtibi və icrası üzrə rayon və şəhər maliyyə idarələrinin (şöbələrinin) işlərini və həmin rayon və şəhərlərin ərazilərində fəaliyyət göstərən büdcə təşkilatlarının büdcə və büdcədən kənar vəsaitlər üzrə gəlir və xərc smetalarının icralarını təftiş etmək;

* qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada məhkəmə qərarlarına və hüquq-mühafizə orqanlarının müraciətlərinə əsasən təftiş və yoxlamalar aparmaq;

* həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində tərkibində cinayət əlamətləri olan maliyyə pozuntuları aşkar olunduğu hallarda yoxlama materiallarını hüquq-mühafizə orqanlarına göndərilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə təqdim etmək;

* nəzarət tədbirinin keçirilməsi nəzərdə tutulan obyektlərdə uçot-hesabat işləri mövcud qanunvericiliyin tələblərinə cavab vermədikdə uçot-hesabat işlərinin bərpa edilməsini və sonradan nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün bu barədə məlumatların verilməsini yoxlanılan obyektədən tələb etmək;

* nəzarət tədbirləri nəticəsində aşkar olunmuş nöqsanların aradan qaldırılması və gələcəkdə belə nöqsanlara yol verilməməsi məqsədilə, habelə nöqsanlara yol verilməsində təqsiri olan vəzifəli şəxslərin intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün yoxlanılan təşkilatların tabe olduqları yuxarı təşkilatlara təqdimatlar vermək;

* maliyyə nəzarəti tədbirlərinin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsini Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirmək;

* maliyyə nəzarəti tədbirləri nəticəsində aşkar edilmiş hüquq pozuntularını təhlil etmək və onların aradan qaldırılması barədə təkliflər vermək;

- * fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun təhlillər və ümumiləşdirmələr aparmaq, analitik materiallar hazırlamaq, müvafiq sahə üzrə araşdırmalar aparmaq və təkliflər vermək;
- * qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş müvafiq inzibati xətalər haqqında işlərə baxmaq;
- * nəzarət tədbirlərinin aparılması zamanı inzibati xətalər haqqında qəbul edilmiş qərarların icrası barədə müvafiq qaydada Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə hesabat vermək;
- * dövlət maliyyə nəzarətini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin rəhbərliyi ilə razılaşdırmaqla müvafiq il üçün iş planı hazırlamaq və təsdiq etmək;
- * vətəndaşların qəbulunu təşkil etmək, onların şifahi və yazılı müraciətlərində göstərilənləri müvafiq qaydada araşdıraraq qərar qəbul etmək və qəbul edilmiş qərar barədə vətəndaşa cavab vermək;
- * xidmət fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində öz səlahiyyətləri daxilində tədbirlər görmək və müvafiq normativ tənzimləmənin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə təkliflər təqdim etmək;
- * öz fəaliyyətini Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin digər struktur bölmələri ilə əlaqələndirmək;
- * nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət və kommertsiya sirrinin qorunmasını təmin etmək;
- * mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq Xidmətin fəaliyyəti prosesində yaranan arxiv sənədlərin komplektləşdirilməsi, saxlanılması və uçotunun aparılmasını təmin etmək;
- * fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri yerinə yetirmək.

III Xidmətin hüquqları

- * nəzarət tədbiri həyata keçirilən zaman təşkilatlarda pul sənədlərini, mühasibat uçotu registrlərini, hesabatları, planları, smetaları və digər sənədləri, habelə pul vəsaitlərinin, qiymətli kağızların və material qiymətlilərinin mövcudluğunu, onların təyinatı üzrə düzgün istifadəsini yoxlamaq, vəzifələri, maddi-məsul və digər aidiyyatı şəxslərdən yazılı izahatlar, nəzarət tədbirləri ilə zəruri hesab edilən məsələlər üzrə arayış və məlumatlar almaq;

* nəzarət tədbirləri həyata keçirilən təşkilatlarla maliyyə-təsərrüfat əlaqəsində olan müəssisələrdən arayışlar, sənədlərin əslini tələb etmək, onlardan surətlər çıxarmaq və aidiyyəti şəxslərdən izahatlar almaq;

* nəzarət tədbirləri aparılan təşkilatların rəhbərlərindən əsas vəsaitlər, mal-material qiymətliləri, pul vəsaitləri və qarşılıqlı hesablaşmaların inventarizasiyasının aparılmasını tələb etmək, zərurət yarandıqda həmin inventarizasiyalarda bilavasitə iştirak etmək, tədbirlərinə müəyyən olunmuş qaydada ekspertlər, mütəxəssislər və auditorlar cəlb etmək;

* sənədlərin saxtalaşdırılması, təhrif edilməsi və başqa yollarla mənimsəmə halları aşkar edilərsə, müvafiq qaydada rəsmiləşdirməklə həmin sənədləri nəzarət obyektindən götürmək;

* nəzarət tədbiri həyata keçirilən təşkilatın rəhbərlərindən tədbirin keçirilməsi üçün lazımi şəraitin yaradılmasını – müvafiq otaqla, texniki avadanlıqlarla, telefonla və dəftərxana ləvazimatları ilə, habelə digər zəruri vasitələrlə təmin olunmasını tələb etmək;

* müxtəlif layihələrin icrası üçün dövlət zəmanəti ilə alınmış və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına verilmiş kreditlərin təyinatı üzrə xərclənməsini yoxlamaq;

* maliyyə nəzarəti tədbirlərinin həyata keçirildiyi dövlət təşkilatlarında, büdcə və büdcədənəknar dövlət fondlarında malların (iş və xidmətlərin) satın alınmasının qanuniliyinin dəqiqləşdirilməsi zərurəti yarandıqda, bu məqsəd üçün vəsaitin ödəndiyi digər təşkilatlarla, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatları ilə müəyyən edilmiş qaydada maliyyə nəzarəti obyektinin vəsaitlərinin xərclənməsi üzrə sənədlərin qarşılıqlı yoxlanılmasını aparmaq;

* hüquq-mühafizə orqanlarına göndərilən yoxlama materialları üzrə qəbul edilmiş qərarlardan qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada yuxarı orqanlara şikayət etmək.

Büdcə haqqında mövcud qanunvericilik təkmilləşdirilərək, büdcələrin tərtibi, təsdiqi, icrası, büdcələrarası münasibətlər, xəzinədarlıq, maliyyə nəzarəti, dövlətin borclanması məsələləri və ümumiyyətlə, büdcə ilə əlaqədar bütün sənədlərin vahid bir normativ-hüquqi aktda “Büdcə Məcəlləsi”ndə cəmlənməsi məqsədəuyğundur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanın maliyyə təsisatlarının beynəlxalq kapital bazarına qoşulması, xarici investorların ölkə iqtisadiyyatına marağının artırılması, respublikada mövcud olan maliyyə sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması

məqsədlə maliyyə nəzarətinin və audit sisteminin mütləq tələblər səviyyəsində yenidən qurulması ən aktual problemlər kimi qarşıda durmuşdur.

Lakin etiraf olunmalıdır ki, iqtisadi cinayətlərin sayı və dövlət vəsaitlərindən qanunsuz istifadə halları hələ də mövcuddur. Belə halların aradan qaldırılması üçün dövlət maliyyə nəzarətinin gücləndirilməsinə böyük zərurət vardır.

Bu baxımdan iqtisadiyyatda yerinə yetirilən maliyyə əməliyyatlarının norma və qaydalara uyğunluğunu, onların şəffaflığını və dəqiqliyini təmin edən mexanizm kimi, maliyyə nəzarəti və auditin təkmilləşdirilməsi ündə vəzifələrdən birinə çevrilir.

İqtisadi islahatların strateji əsası büdcə gəlirləri və xərclərinin daha səmərəli idarə olunmasını mümkün edən dövlət nəzarət sisteminin yaradılmasından, dövlət xərclərinin mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq maliyyə nəzarəti və audit təşkilatları vasitəsilə yoxlanılmasından, təhlil edilməsindən, iqtisadiyyatın inkişaf yollarının araşdırılmasından və bu sahədə daim mütləq təkliflərin hazırlanmasından ibarət olmalıdır.

Azərbaycanda səmərəli fəaliyyət göstərəcək maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılmasının mühüm cəhətlərindən biri bütün sosial-iqtisadi fəaliyyət agentlərinin maliyyə təsərrüfat nəticələrinin şəffaflığını təmin edən mühasibat uçotu, mühasibat (maliyyə) hesabatı və audit standartlarının işlənilməsi və hazırlanmasıdır.

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi mərkəzləşmiş qaydada – Baş Dövlət Xəzinədarlığı tərəfindən həyata keçirilir ki, bu da ödənişlər üzrə borcların əmələ gəlməsinin qarşısını almağa, büdcə təşkilatlarını resursla müntəzəm təmin etməyə və zəruri dövlət ödənişlərini vaxtında həyata keçirməyə, büdcə vəsaitlərinin səmərəli xərclənməsi üzərində əvvəlcədən nəzarəti təmin etməyə imkan verir.

Məlgöndərən (iş, xidmət göstərən) təşkilatlar tərəfindən dövlətə təqdim edilmiş, lakin ödənilməmiş tələblər yığımı bir tərəfdən ölkədə ödəmələr probleminin yaranmasına, digər tərəfdən isə dövlət əməliyyatları üzrə dövlət əməliyyatları üzrə gələcək xərclərin artmasına gətirib çıxarır ki, bu da milli iqtisadiyyatın inkişafına və səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir. Bütün bunlar və inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində olduğu kimi öhdəliklər mərhələsində dövlət xərcləri üzərində nəzarətin aparılmasını zəruri edir.

Dövlət büdcə xərclərinin icrası prosesində öhdəlik mühüm mərhələ hesab edilir. Belə ki, bu mərhələdə artıq, hökumət gələcəkdə ödənişlərin icrası öhdəliyini öz üzərinə götürür.

İllik büdcənin təsdiq edilməsindən sonra öhdəliyin qəbulu çox vacib mərhələ hesab edilir. Lakin öhdəliyin qəbulu malların (iş və xidmətin) faktiki alınmasına qədər edilməlidir. Beləliklə, bu mərhələ həqiqi xərclər üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi üçün mühüm bir mərhələdir.

Öhdəliklərlə yanaşı, maliyyə planlaşdırılması hökumətin maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməsində ən vacib vasitələrdən biridir. Maliyyə planlaşdırılmasının vacib vəzifəsi xərclərin fasiləsiz maliyyələşdirilməsi, dövlət borclarının azaldılması, təsdiq edilmiş büdcə siyasətinin dəqiq reallaşdırılmasıdır. Maliyyə planlaşdırılması nəticəsində hökumət gözlənilən pul qıtlığı və artıqlığı haqqında məlumata malik olduğuna görə xərclərə nəzarət üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi, gəlirlərin yığılması prosesinin sürətləndirilməsi və borclanma prosesinin planlaşdırılması imkanına malik olur. Əsas vəzifə gözlənilən ödəmələrin gecikdirilmədən vaxtında icra edilməsini, büdcəyə gözlənilən daxilolmaların dövlət hesabına vaxtında mədaxil olunmasını, banklararası hesablaşmaların nəzərdə tutulmuş müddət ərzində yerinə yetirilməsini, pul vəsaitinin minimum qalığını və bu səviyyədən yuxarı investisiya məbləğini təmin etməkdir.

Dövlət xərclərinin idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması yollarından biri də dövlət investisiyalarının dövlət büdcəsində integrasiyasıdır. Son dövrlərə qədər bu əməliyyat yalnız büdcə vasitəsilə həyata keçirilən daxili investisiyaları əhatə edirdi. Xarici mənbələrdən maliyyələşdirilən və dövlət zəmanəti ilə həyata keçirilən investisiyalar isə bu prosesə daxil edilmirdi.

Dövlət investisiyalarının dövlət xərclərinin mühüm komponenti olduğunu nəzərə alaraq, son illərdə həm daxili mənbələrdən səfərbər edilmiş, həm də xarici mənbələrdən cəlb olunmuş investisiyaların büdcədə əks etdirilməsi prosesinə başlanmışdır. Lakin bu proses hələ də dövlət zəmanəti ilə həyata keçirilən investisiyaları tam əhatə etmir və digər tərəfdən konkret bir siyasəti özündə əks etdirmir. Buna görə də dövlət tərəfindən, investisiyaların ümumi həcminə qiymət vermək nəzərə alınmaqla, onun əsasında investisiya sahəsində yaxın dövr üçün dövlətin maliyyə sistemini müəyyənləşdirmək istiqamətində müəyyən işlər aparılır.

Dövlət investisiyalarının reallaşdırılması sahəsində makroiqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi, onun idarə olunması üzrə öhdəliklərin bölgüsü, investisiya planlarının

hazırlanması, xərc smetalarının tərtibi, həmçinin layihələrin gerçəkləşdirilməsi üzərində nəzarət və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və sair bu kimi funksiyaları həyata keçirən orqanlarına dəqiq müəyyənləşdirilməsi də yaxın dövrün investisiya siyasətinə daxil edilmişdir.

Məlum olduğu kimi, “Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında” Respublika Prezidentinin 1999-cu il 7 yanvar tarixli Fərmanı ilə əksər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarında maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət edən orqanlar ləğv edilmişdir. Maliyyə və vergi nəzarəti funksiyasının həyata keçirilməsi müvafiq olaraq, əsasən Maliyyə Nazirliyinə və Vergilər Nazirliyinə həvalə olunmuşdur.

Dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarəti Maliyyə Nazirliyi həyata keçirir.

Vergilər Nazirliyi isə təbəçiliyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən bütün hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən vergilərin düzgün hesablanması təmin olunması üzrə yoxlamalar aparır.

Dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun təşkili ilə bağlı iqtisadi sahədə cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi üçün maliyyə, vergi, bank, audit və hüquq-mühafizə orqanlarının əlaqəli fəaliyyəti təmin olunmalıdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dövlət orqanları tərəfindən yoxlama və nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsi mexanizminin müasir tələblərə uyğun təşkili prosesi başa çatmadığına görə bu sahədə nəzarət funksiyasını yerinə yetirən orqanların fəaliyyətlərində həll edilməsi zəruri olan çətinliklər mövcuddur.

Respublika iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçməsi. Onun dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyanın sürətləndirilməsi, dövlət idarəetmə sistemində islahatların aparılması və bütövlükdə cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi prosesi beynəlxalq standartlara cavab verən maliyyə nəzarəti tələb edir.

Bu gün bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinin reallığını, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının təkliflərini, həmçinin respublikanın iqtisadi vəziyyətini, büdcə vəsaitlərinin məhdudluğunu nəzərə alaraq hazırki şəraitdə ölkədə auditin inkişafına böyük əhəmiyyət

verilir. İqtisadi sahəfə maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi üzrə qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsində audit təşkilatları mühüm rol oynayır.

Audit islahatlarının əsas şərtlərindən biri dövlət vəsaitlərinin xərclənməsinə nəzarətin ali audit orqanı-Hesablama Palatası tərəfindən həyata keçirilməsidir.

“Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsinin müddəalarına əsasən, Hesablama Palatasının fəaliyyətinin əsasını Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsi və onun icrasına nəzarətüzrə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə kömək göstərilməsi təşkil edir və qanunla müəyyən olunmuş digər funksiyaları yerinə yetirir.

Dövlət xərclərinin idarə olunmasının səmərəliliyinin yüksəldilməsinin ən vacib elementlərindən biri bu xərclərin proqnozlaşdırılması və icrası sahəsində şəffaflığın təmin edilməsi və lazımi nəzarətin-audit sisteminin qurulmasıdır.

Ali Auditorlar Orqanlarının Beynəlxalq Təşkilati tərəfindən hazırlanmış mövcud audit standartları Azərbaycanda hesabat sisteminin yaradılması üzrə standartların işlənməsi üçün zəmindir.

Respublikamızın iqtisadiyyatında aparılan struktur islahatlarının başlıca istiqamətlərindən biri də büdcə gəlirlərinin artırılmasıdır. Sabit iqtisadi artımın və istehsalın inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə vergi xidmətinin və vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsidir. Göstərilən məqsədin əldə olunması ilk növbədə vergi orqanları tərəfindən həyata keçirilən vergi nəzarətinin hansı səviyyədə düzgün təşkilindən birbaşa asılıdır.

Vergi orqanları tərəfindən vergilərin yığılması üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi üçün vergi sisteminin əsas prinsipləri müəyyən edilməli və bu iş daim təkmilləşdirilməlidir.

Vergi, həm dövlət büdcəsinin formalaşmasında fəal iştirak edən, həm də ölkənin iqtisadi inkişafında katalizator rolunu oynayan bir orqan olduğu üçün vergilərin sayı və dərəcəsi elə olmalıdır ki, könüllü vergi ödəyicilərinin sayı artmış olsun. Bu baxımdan vergi qanunlarında olan boşluqlar aradan qaldırılmalı, qüvvədə olan “Vergi Məcəlləsi”nin tam tətbiqi üçün lazımi normativ-hüquqi sənədlər hazırlanıb istifadəçilərə çatdırılmalıdır. Gələcəkdə vergi ödəyicilərinin iqtisadi vəziyyəti nəzərə alınaraq vergi büdcələri üçün elə

hədd müəyyən olunmalıdır ki, ödəyicilər onu ödəyə bilsin və düzgün uçot sistemi qurmağa nail olsun.

Vergi nəzarətinin həyata keçirilməsində mühüm məsələlərdən biri də nəzarət riskinin düzgün müəyyən edilməsidir. Dövlət vergi xidməti orqanları bütün vergi ödəyicilərinin (hüquqi və fiziki şəxslərin) düzgün uçotunu aparmaq üçün onların hamısına (həm hüquqi, həm də fiziki şəxslərə) identifikasiya nömrəsi verilməsini təmin etməlidir. Vergi nəzarətçiləri yoxlamalar zamanı qanun boşluqlarından sui-istifadə etməklə mübahisəli hallar yaratmamalıdır. Əksinə, qanun boşluqlarının vergi ödəyicilərinin xeyrinə həll edilməsinə cəhd etməlidir, lakin vergi ödəyiciləri qanuna uyğun öhdələrinə düşən vergiləri ödəmədiyi hallarda vergi orqanlarının məhkəmələr qarşısında qaldırdığı vəsadətlərə məhkəmə orqanları qanun daxilində baxmaqla qanuni vergilərin büdcəyə ödənilməsi işində qərarlar çıxarılmalıdırlar.

“Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən respublikada mühasibat uçotu və hesabatların tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə həvalə edilmişdir. Məlumdur ki, mühasibat uçotu müəssisənin, idarənin, təşkilatın və başqa təsərrüfat subyektlərinin əmlakının, öhdəliklərinin, kapitalının, dövriyyə vəsaitlərinin və ümumiyyətlə, bütün maliyyə-təsərrüfatı fəaliyyətinin natural göstəricilər əsasında, pul ifadəsində, fasiləsiz, başdan-başa, sənədləşdirilmiş və mühasibat registrlərində qarşılıqlı əlaqələndirilmiş bütün təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat hesablarında ikili yazılı üsulu ilə aparılması və qaydaya salınması sistemini özündə əks etdirir. Mühasibat uçotunun son nəticələri mühasibat (maliyyə) hesabatlarında istifadəçilərin tələbinə uyğun ümumiləşdirilərək dövlət varidatının, ümumi daxili məhsul həcmnin, iqtisadiyyatın bütün atributlarının vəziyyətinin dəqiq təhlil edilməsinə geniş imkanlar yaradır.

Düzgün uçotu olmayan ölkənin iqtisadi, maliyyə-kredit, vergi, qiymət siyasəti, iqtisadi siyasətin tərkibində olan digər siyasətləri uzaqlaşdıra bilməz. Onsuz ümumi daxili məhsulun həcmi, vergi mənbələrini, pul-kredit dövriyyəsini, dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə sürətini, dəyər və qiymət məfhumlarını və iqtisadiyyatın hər hansı bir atributunu müəyyənəlmək mümkün deyil.

Tarixən bütün dövrlərdə, bütün quruluşlarda, bütün dövlətlərdə dövlətin uçot siyasəti onun iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil etməklə özünəməxsus aktivliyini göstərmişdir.

Uçotun son nəticəsi olan düzgün qurulmuş hesabatlar istifadəçilər üçün ən yaxşı nəzarət sistemidir. Hesabatlar daimi dövlət nəzarətində olmalı, müvafiq dövlət orqanları tərəfindən toplanıb araşdırılmalı, təhlil edilməli və müvafiq təkliflərlə nəticələnməlidir.

Azərbaycan Respublikasının özünəməxsus yeni uçot sistemini qurmaq, uçot siyasətini Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsinə və Dövlət büdcəsinin lazımi səviyyədə formalaşmasına yönəltmək, onu daim inkişaf etdirmək mühasibat uçotu və mühasibat xidmətinin dövlət tənzimlənməsini, onun inkişafını və təkmilləşdirilməsini təşkil etmək, mühasibat uçotu sahəsində beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına müvafiq normativ-hüquqi bazanı (milli mühasibat uçotu standartlarını) hazırlamaq, milli mühasibat uçotu sistemini beynəlxalq mühasibat uçotu sisteminə uyğunlaşdırmaq günün əsas tələblərindəndir.

İqtisadi islahatların yeni mərhələsində Azərbaycan maliyyə nəzarəti və audit xidmətinin beynəlxalq tələblər səviyyəsində qurulması nəticəsi etibarilə büdcə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinə, büdcə kəsirinin azaldılmasına, bu isə öz növbəsində əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə və iqtisadi dirçəlişə zəmin yaradır.

Maliyyə nəzarəti və audit sisteminin mütərəqqi tələblər səviyyəsində qurulması və bu sahədə dəqiq məlumat şəbəkəsinin yaradılması və onun beynəlxalq kompüter şəbəkəsi sisteminə (İnternetə) qoşulması çox zəruridir.

Respublikada beynəlxalq tələblərə cavab verən, eyni zamanda dövlətin, mülkiyyətçilərin və vətəndaşların müdafiəsini təmin edən audit sisteminin yaradılması ölkənin iqtisadiyyatının daha da inkişaf etdirilməsində həmçinin Azərbaycanda sivil maliyyə nəzarət sisteminin yaradılmasında mühüm rol oynayacaqdır.

3.2. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlar qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti, o cümlədən audit sahəsində də zəruri islahatların aparılmasını vacibləşdirir. Bu sahədə aparılan islahatların əsas məqsədi qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin bazar münasibətlərinə və beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq təşkilinə nail olmaqla, ölkə iqtisadiyyatında maliyyə şəffaflığının təmin edilməsinə, müəssisədə və subyektdə sağlam maliyyə mühitinin və anlaşıqlı informasiya sisteminin formalaşdırılmasına yönəlməlidir.

Bununla bağlı qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan islahatların əsas vəzifələrinə aşağıdakıların aid edilməsi xüsusilə vacibdir:

- qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti sistemi ilə dövlət maliyyə nəzarəti sistemi arasında qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlığın yaradılması;
 - beynəlxalq audit standartlarına və praktikasına cavab verən müxtəlif audit sistemlərinin (o cümlədən daxili auditin) yaradılması, təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi;
 - müəssisə və təsərrüfat subyektlərinə, dövlət orqanlarına maliyyə vəsaitlərinin idarə olunmasının yenidən qurulması və onlardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində məsləhətlərin verilməsi və bu yönümlü xidmətləri artırılması. Müvafiq xidmətlərin həyata keçirilməsində auditin imkanlarından daha geniş istifadə edilməsi.
- Ölkədə elə bir qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti, o cümlədən audit sistemi formalaşdırılmalıdır ki, onun fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən biri müəssisənin iqtisadi-maliyyə sahəsində təkə mövcud durumu qiymətləndirmək deyil, daha çox bu sahədə inkişafın perspektiv istiqamətlərini aşkara çıxarmaq olmalıdır. Başqa sözlə, auditin fəaliyyətinin məsləhət-konsaltinq yönümünə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Audit sisteminin inkişaf konsepsiyasının hazırlanmasında əsas diqqət sahənin normativ hüquqi bazasının və təşkilati strukturunun formalaşdırılmasına, onun inkişaf etdirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə yetirilməlidir. Auditin inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilərkən aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi xüsusilə zəruridir:

- Azərbaycanda audit sistemi islahatların zəruriliyini əsaslandırmaq və onun əsas inkişaf yollarını müəyyənləşdirmək;
- sistemin təşkilati strukturunun islahatının daha vacib aspektlərini müəyyən etmək;

- auditin metodoloji və normativ bazasının formalaşdırılmasında maliyyə nəzarətinin standartlaşdırılmasının həlledici rolunu əsaslandırmaq.

Auditin inkişafında metodoloji baza xüsusi aktualıq təşkil edir. Müasir auditin metodoloji bazasının təşkili və inkişafı bu sahədə beynəlxalq standartların tətbiqini ön plana çəkir. Eyni zamanda audit prosedurları sisteminin formalaşdırılması və auditin aparılma texnikasının təkmilləşdirilməsi bu sahənin perspektiv inkişafı üçün zəruridir.

Audit sisteminin maddi-texniki bazasının formalaşdırılması, sistemin material texniki təminatı vacib məsələlərdəndir. Müasir auditin inkişafında onun tənzimlənməsi mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Audit sisteminin inkişafında onun normativ-hüquqi bazasının formalaşmasına və inkişafına da xüsusi diqqət yetirilməsi zəruridir.

Azərbaycanda auditin normativ hüquqi bazasının təşkili və inkişaf istiqamətlərinin, mərhələlərinin aşağıdakı kimi formalaşdırılması məqsədəuyğundur:

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, qaydaları;
- audit standartları, auditorların peşə-etika qaydaları;
- audit standartlarına, peşə-etika qaydalarına dair şərhlər, metodik göstərişlər, tövsiyələr və s.
- auditin təşkili və aparılması üzrə müəssisədaxili, sistemdaxili sənədlər.

Auditin təşkili və inkişafında mühüm istiqamətlərdən biri də bu infrastruktur sahəsi üçün kadr potensialının hazırlanması və onların peşə-ixtisas səviyyəsinin təkmilləşdirilməsidir. Daxili auditorların hazırlanmasının bir neçə mərhələdə həyata keçirilməsi zəruridir. Bu məqsədlə, beynəlxalq təcrübədən və bu sahədə inkişaf etmiş ölkələrin nailiyyətlərindən bəhrələnmək və iqtisadiyyatın milli xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq müvafiq təhsil proqramları hazırlamaq məqsədəuyğundur. Daxili auditorların gələcəkdə hər hansı bir müəssisədə fəaliyyət göstərəcəklərini nəzərə alaraq, bu xidmətin həyata keçirilməsində intizam və əxlaq normalarına tam riayət edilməsinə, işdə yüksək peşəkarlıq və səriştəlik tələblərinə cavab verilməsinə dair prinsip və mövzuların təhsil proqramlarında ayrıca bölmə kimi verilməsi zəruridir.

Auditin inkişaf istiqamətləri ilə müəssisənin inkişafı sıx təmasda çıxış edir. Müəssisə daxilində bu sahənin inkişaf xüsusiyyətləri öz çoxşaxəliyi ilə səciyyələnməlidir. Daxili auditin öz roluna, tutduğu mövqeyə və funksional fəaliyyətinə görə müəssisədə idarəetmə strukturunun əsas aparıcı istiqaməti kimi səciyyələndirmək zəruridir. Müasir daxili auditin tələblərinə uyğun olaraq onun təşkili və təbəçilik istiqamətinin dəqiqləşdirilməsi fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu struktur informasiya sisteminin təhlilini, qiymətləndirilməsini və idarəetmə qərarlarının formalaşmasını təmin edərək, fəaliyyətin tənzimlənməsinə təsir göstərir. Eyni zamanda o fəaliyyət prosesində (istər idarəetmə, istərsə də istehsal və xidmət) geniş baxımdan iştirak edərək müxtəlif struktur bölmələrlə sıx təmasda olur. Müəssisənin fəaliyyətində maraqlı tərəflər üçün audit əsas obyektiv və şəffaf informasiya təminatını həyata keçirir. Bütün bu amillərin zəruriliyini nəzərə alaraq, auditin inkişafında onun fəaliyyətdə təmsili və iştirakı mövqeyinin düzgün müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Daxili auditin bütün fəaliyyət prosesində fəal iştirakı əsas götürülməklə, onun bilavasitə daha yüksək və neytral mövqedən çıxış etməsinə, xüsusilə Müşahidə Şurasının tutduğu status səviyyəsinə malik olub, İdarə Heyətindən, idarəetmə strukturundan (menecer, idarə rəhbərliyi) asılı olmamasına üstünlük vermək zəruridir.

Müəssisədə daxili auditin inkişafında iki amilin nəzərə alınması mühüm rol oynayır. Birincisi, maliyyə-nəzarət təftiş yönümlü nəzarət funksiyasının təşkili və tənzimlənməsi, ikincisi isə daxili nəzarət, əsasən də daxili audit istiqamətli fəaliyyət göstərən strukturunun formalaşmasıdır. Ümumilikdə, bu iki fəaliyyət həm ayrı-ayrı struktur bölmə tərəfindən həyata keçirilə bilər, həm də daxili audit vahid struktur bölmənin tərkibində reallaşdırıla bilər. Müəssisədə çox vaxt bu funksional fəaliyyətlərin ayrı-ayrılıqda inkişafı məqsədəuyğun sayıla bilər. Belə ki, maliyyə-təftiş fəaliyyəti həm təşkilati struktura, həm də əhatə dairəsinə görə sırf nəzarət funksional fəaliyyət növü kimi səciyyələnir və əmlakın, resursların mövcudluğunu, istifadəsini qiymətləndirərək, bu haqda fikir formalaşdırır. Bu fəaliyyət növü idarəetmə strukturunun tərkibində olub, maliyyə-mühasibatlıq tərəfindən mütəmadi olaraq həyata keçirilir. Lakin qey edildiyi kimi audit istər əmlakın, resursların mövcud vəziyyətini, istərsə də maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini təhlil edib, sırf maliyyə nəzarət fəaliyyətlərindən fərqli olaraq, daxili resursların səfərbər olunmasına, onlardan istifadənin səmərəliliyinin

yüksəldilməsinə, idarəetmə qərarlarının formalaşmasına və nəhayət, gələcək perspektiv inkişaf istiqamətlərinin hazırlanmasına əsaslı təsir göstərmiş olur. Daxili auditin maliyyə nəzarət, təftiş bölməsindən ayrı fəaliyyət göstərməsi, onun neytral və obyektiv baxımdan çıxış etməsi ilə bağlıdır. Belə ki, maliyyə-mühasibatlıq, nəzarət bölmələri tərəfindən formalaşdırılan informasiyaların qiymətləndirilməsini daxili audit həyata keçirir. O, məhz, bu proseslərin təhlilini, obyektiv və şəffaflığını təmin edir. Eyni zamanda daxili auditin ən zəruri informasiya bazalarından biri kimi maliyyə-mühasibatlıq, nəzarət-təftiş bölmələri, onların formalaşdığı məlumatlar çıxış edir. Müasir müəssisənin fəaliyyət sahəsinə görə daxili audit və maliyyə-mühasibat, nəzarət bölmələri müxtəlif formada formalaşdırıla bilər. Kiçik müəssisələrdə bu fəaliyyət sahələrinin bir struktur bölmədə təşkili məqsəduyğundursa, orta və iri müəssisələrdə (müəssisənin təşkilati-hüquqi forması nəzərə alınmaqla) bu fəaliyyətlərin ayrı-ayrılıqda formalaşması xüsusi zərurətdən irəli gəlir.

Auditor inkişafında ixtisaslaşma amilinə diqqət yetirilməsi zəruridir.. Müxtəlif yönümlü müəssisə və təsərrüfat subyektləri fəaliyyət göstərir ki, bu da onların iqtisadiyyat, sahə xüsusiyyətlərinə, fəaliyyət istiqamətlərinə görə səciyyələnir. Bu sahələrin öz təbiətinə, inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğun auditin təşkili və inkişafı da fərqlənməlidir. Belə ki, bank, investisiya fondu, birja və sığorta təşkilatlarında audit yoxlamaların təşkili istehsal, kənd təsərrüfatı və adi ticarət, kommersiya sahələrindən fərqli olmalı və bu sahələrdə audit sisteminin formalaşması və inkişafı sahə xüsusiyyətləri (maliyyə-mühasibat, istehsal və ya xidmət) ilə uyğunluq təşkil etməlidir. Xüsusilə, istehsal (sənaye) və kənd təsərrüfatı yönümlü müəssisələrdə auditin yoxlamalarının təşkilində onun ekoloji audit yönümlü xidmətlərindən istifadəyə, ekoloji-iqtisadi və maliyyə problemlərinin həllində əsas rol oynamasına diqqət artırılmalıdır. Bu istiqaməti müəssisə və subyektlərin fəaliyyəti, əldə etdiyi gəlir yalnız iqtisadi xərclərin elementləri ilə bağlı olmur. Müvafiq xərclərin təsnifatına ətraf mühitə təsirlə bağlı yaranan xərclərin də daxil edilməsi xüsusi zərurətdən çıxış edir. Dünya təcrübəsində olduğu kimi Azərbaycanda da ətraf mühitin mühafizəsi və ekologiya ilə bağlı qəbul edilən qanunvericilik aktları, normativ hüquqi sənədlər ekoloji məsuliyyəti ciddiləşdirərək, müvafiq sahələr üzrə ətraf mühitə dəyəcək zərərlərin qarşısının alınması üzrə tədbirlərinin həyata keçirilməsini (ekoloji, istehsal, maliyyə-iqtisadi), bu istiqamətdə xərclər smetasının formalaşmasını, belə təyinatlı ödənişlərin düzgün hesablanaraq ödənilməsini ön plana çəkir.

Məhz, bu baxımdan belə mühüm problemlərin təhlilində və həllində auditin obyektiv və məqsədyönlü fəaliyyəti istər müəssisə üçün, istərsə də dövlət, cəmiyyət üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Auditin inkişafında keyfiyyət meyarlarının müəyyənləşdirilməsi və təmin olunması vacib məsələdir. Auditin, o cümlədən daxili auditin təşkilində və tənzimlənməsində keyfiyyət amili digər tərəfdən müəssisənin fəaliyyətinə bilavasitə təsir göstərir. Fəaliyyətin təhlili və qiymətləndirilməsi keyfiyyətliliyin təmin olunması üzrə tədbirlərin mütəmadi olaraq həyata keçirilməsini zəruriləşdirir. Daxili auditin keyfiyyətinin tənzimlənməsində iki istiqamətin nəzərə alınması vacibdir. Birinci istiqamət kimi, keyfiyyətin inzibati üsullara, ikinci istiqamət kimi keyfiyyətin normativ-hüquqi vasitələrlə tənzimlənməsi səciyyələnməlidir. İnzibati üsullar kimi müəssisə rəhbərliyinin (müşahidə şurası, idarə heyəti, daxili audit strukturunun hüququ və vəzifələrinin, məsuliyyətinin müəyyənləşdirilməsi də vacib məsələdir.

Daxili auditin inkişafı müəssisənin informasiya – statistik bazasının formalaşması və onun təkmilləşdirilməsi ilə üst-üstə düşür. Müəssisənin statistik göstəricilər sisteminin formalaşmasında, xüsusilə maliyyə-mühasibat informasiyalarından fərqli müxtəlif yönümlü informasiyaların (sosial, iqtisadi, ekoloji və s.) yaradılmasında, onun şəffaflığının təmin olunmasında əsas aparıcı rol daxili auditə məxsusdur. Məhz, bu baxımdan daxili auditlə geniş spektrli informasiya-statistik bazanın daha sıx təmasda, birgə inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsi zəruri məsələ kimi çıxış edir.

Auditin inkişaf amili bu sahədə olan maraqların tam və dolğun şəkildə müəyyənləşdirilməsi ilə də bağlıdır. Müasir müəssisənin təşkili və fəaliyyəti dövründə müxtəlif maraq sahələrinin, dairələrinin əlaqəsi, təmini və nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu amil maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin davam etdirilməsi, onun nəticələrinin qiymətləndirilməsi prosesində öz əksini tapır. Fəaliyyət və onun nəticələri ilə bağlı müxtəlif maraqlı tərəflər ilk növbədə müəssisədə səmərəli, işlək və şəffaf qiymətləndirmə qabiliyyətləndirmə qabiliyyətinə maliki daxili nəzarət, daxili audit sisteminin olmasının tərəfdarı kimi çıxış edirlər. Belə tərəflər, şəxslər müəssisədaxili nəzarəti yalnız maliyyə nəzarət funksiyasını həyata keçirən struktur kimi deyil, geniş təhlillər, araşdırmalar aparan, risk amillərini qiymətləndirən, müəssisədaxili və xarici proseslərə obyektiv qiymət vermək

imkanına malik bir struktur, daha doğrusu, müəssisədaxili audit funksiyalarını icra etmək iqtidarında olan struktur kimi qəbul edirlər. Daxili auditin inkişafında maraqlı tərəflərin müəyyənləşdirilərək sistemləşdirilməsi, onlarla əlaqələrin qurulması istiqamətinin tənzimlənməsi müəssisənin fəaliyyəti üçün xüsusi əhəmiyyət edir. Auditin, o cümlədən daxili auditin inkişafında maraqlı tərəfləri iki istiqamətdə fərqləndirmək zəruridir:

- müəssisədaxili maraqlar. Bu qəbildən olan maraqlı tərəflər kimi təsisçilər, səhmdarlar, idarəetmə orqanları, menecerlər, işçi heyəti çıxış edir;
- müəssisədən kənar maraqlar. Belə maraqlı tərəflərə investorları, kreditorları, dövlət orqanlarını, sosial fondları, müəssisənin fəaliyyətində və onun nəticələrində maraqlı olan digər bu yönümlü qurumlara aid etmək mümkündür.

Birinci maraqlı tərəflər daxili auditin inkişafında bilavasitə müəssisədaxili mənafeələr, maraqlar baxımından çıxış edirsə, ikincisi maraqlı tərəflər isə daha çox cəmiyyət və onun müxtəlif təbəqələrinin, dövlət qurumlarının mənafeələrini təmsil edirlər. Beləliklə, müəssisədə daxili auditin inkişafı yalnız müəssisədaxili baxımından yaranan tələb, amil kimi qiymətləndirilməməli, o, həm də cəmiyyət, dövlət baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən mühüm məsələ kimi səciyyələnməlidir. Məsələnin belə qoyuluşu və vacibliyi bir də onunla əlaqədardır ki, Azərbaycanda bazar münasibətlərinin inkişafında maraqlı olan və bu məqsədlə ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar prosesinə əsas yardım və kreditlər ayıran beynəlxalq maliyyə institutları (Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu) daxili nəzarət sistemi kimi məhz daxili auditin təşkilində, inkişafında israrlıdırlar. Bu məqsədlə ölkədə həyata keçirilən struktur dəyişikliklər, isahatlarla bağlı müvafiq beynəlxalq təşkilatların köməyi genişlənməkdədir.

3.3. Beynəlxalq təcrübə və maliyyə nəzarəti və auditinin əsas istiqamətləri.

Ölkəmizdə məhz, dövlət idarə strukturlarına daxil olmayan və müxtəlif mülkiyyət formalarına əsaslanan, iqtisadi cəhətdən müstəqil olan müəssisələrin yaradılması beynəlxalq təcrübədə çoxdan və geniş şəkildə istifadə olunan qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili üçün obyektiv şərait yaradır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarə (metodunun) nəzarəti daxilində yalnız dövlət mülkiyyətində olan müəssisələr və büdcə təşkilatları qalacaqdır və yeni mülkiyyət formaları inkişaf etdikcə, müəssisələrin müstəqilliyi genişləndikcə onun fəaliyyəti azalacaq və qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti ilə əvəz olunacaqdır.

Bazar iqtisadiyyatının təşəkkül tapdığı xarici ölkələrdə strateji və cari nəzarət bu maliyyənin strateji idarə edilməsinin əsası kimi nəzərdən keçirilir. Bu əsasda bazar iqtisadiyyatı şəraitində planlaşdırma və nəzarət arasındakı nisbətə baxaq.

ABŞ aparıcı mütəxəssislərinin fikrincə strateji idarəetmə sahəsində nəzarət elə bir prosesdir ki, onun köməyi ilə kooperasiya rəhbərliyi bütün resursların səmərəli, qənaətlə və təşkilatın ümumi məqsədlərinə uyğun şəkildə əldə edilməsi və istifadəsinə əmin olmalıdır.

Öz növbəsində maliyyə nəzarəti, onun (nəzarətin) maliyyə resurslarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar, maliyyə sahəsindəki strateji və cari məsələlərin həlli ilə bağlı olan tərəflərdən birinin özündə əks etdirir. Maliyyənin strateji idarə olunmasının altsistemi daxilində maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi imkanı müəssisələrin funksional büdcələri və maliyyə ilə təmin olunur. Burada əks olunan göstəricilər və nisbətlər maliyyə sahəsində strateji və cari məsələlərin, eləcə də onların səmərəli şəkildə həlli üçün zəruri olan şərtlərin spesifik xarakteristikası kimi çıxış edir. Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi, funksional büdcələrin və maliyyə planlarının icrasının nəticələrinin icrasının nəticələrinin həmin sənədlərdə qeyd olunan tələblərlə müqayisə edilməsi yolu ilə tənqidi şəkildə qiymətləndirilməsini və əsassız kənarlaşmalar aşkar edildikdə təshihəedici tədbirlərin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur.

Strateji və cari maliyyə nəzarəti arasındakı nisbət onların maliyyənin strateji idarə edilməsinin altsistemindəki rolu ilə müəyyən olunur. Belə ki, strateji maliyyə nəzarəti bütövlükdə müəssisə tərəfindən maliyyə strategiyasının gözlənilməsinə yönəlmişdir və onun

obyektlərinə strateji büdcələrin və perspektiv maliyyə planlarının yerinə yetirilməsinin nəticələri aiddir.

Cari maliyyə nəzarəti isə bir qayda olaraq aralıq nəticələrin və müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinin proqram istiqamətlərinin uzlaşdırılmasının təmin edilməsi lokal məsələlərini həll edir.

Deməli, maliyyə sahəsində strateji məsələlərin uğurla həll edilməsi bir çox cəhətlərdən cari maliyyə nəzarətinin səmərəli nəticələri ilə müəyyən olunur. Bununla əlaqədar olaraq onun həyata keçirilməsində adekvat şərtlərin təmin olunması və cari büdcələrdə müəyyən olunan nəzarət maliyyə göstəricilərinin seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Amerika kooperasiyalarının təcrübəsində ayrı-ayrı bölmələrin büdcələri üzrə bu məsələ həmin bölmələrin fəaliyyətinin xarakteri və onlar arasında məsuliyyətin bölüşdürülməsinin müəyyənedici təsiri altında həll olunur. Bölmələrin (məsuliyyət mərkəzlərinin) beş funksional növü və buna müvafiq olaraq onların fəaliyyətinə nəzarət etmək üçün istifadə olunan beş qrup maliyyə göstəricisi bir-birindən fərqləndirilir. Birinci növə istehsal bölmələri aid edilir. Bunları bəzən xərc mərkəzləri (standart cost centres) də adlandırırlar. Onlar üçün istehsal olunan məhsulun bütün nomenklaturası üzrə material və əmək məsrəflərinin normativləri və eləcə də əlavə xərc büdcəsi müəyyən olunur.

İkinci satış bölmələri – satış mərkəzləri (revenue centres) aid edilir. Onlar üçün əsas nəzarət göstəricisi satışın həcmidir. Onların maksimumlaşdırılması əvvəlcədən təsbit olunmuş qiymətlərin və satışın ən aşağı həddi ilə və resursların həcmi ilə təyin olunmalıdır ki, bunlar da müvafiq bölmələrə verilir.

Üçüncü növ – inzibati xidmətlər (dispersion mərkəzlər (dispersion centres)) aiddir. Onların fəaliyyətinin spesifikasiasi praktik olaraq, xərclər və nəticələr arasındakı nisbəti müəyyən etməyə imkan verir. Onların büdcəsi öz çevikliyi ilə fərqlənir, bir qayda olaraq, idarələrin özləri tərəfindən müəyyən olunur, xidmət etmənin keyfiyyəti isə ekspert yolu ilə yoxlanılır.

Dördüncü növ – mənfəət mərkəzləri (profit centres) ən müxtəlif bölmələrin, məhsul istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrdə isə praktiki olaraq hər şeyi əhatə edir. Onlar üçün nəzarət göstəricisi hesablanma mənfəətindən ibarətdir. Bu göstərici mənfəətin həddən artıq

çevikliyi kənar edir və özündə yalnız müvafiq bölmə tərəfindən nəzarət edilə bilən bölmələri cəmləyir.

Bölmələrin beşinci növü – investisiya mərkəzlərindən (investment centres) ibarətdir. Onlar maliyyə fəaliyyəti istifadə olunan resursların həcmi ilə əlaqələndirilmiş mənfəətin maksimumlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Onların maliyyə fəaliyyətinin əsas göstəricilərinə (kapitala qayıtma (return on investment)) və ya istifadə olunmuş kapitala vergini çıxmaqla düşən mənfəət aid edilir.

Cari və strateji nəzarətin konkret vəzifələrinin həlli eləcə də müxtəlif səviyyəli funksional büdcələrin növ və formalarının səmərəliliyi ilə də təmin olunur. Bölmələrin büdcələri üçün onların üç əsas növü xarakterikdir.

1. Xərclər üzərində ümumi nəzarət.
2. Xərclər üzərində çevik nəzarət.
3. Büdcə formaları və büdcələrin müəyyən modifikasiyasını nəzərə almaqla mənfəət, satışın həcmi və kapitala qayıtma.

1. Xərclərə nəzarət tipli büdcələr adətən “xərc mərkəzlərinə” aid edilir. Onlar bölmələrin maliyyə resurslarına sərt limitləşdirilməsini nəzərdə tutur.

2. Xərclər üzərində çevik nəzarət tipli büdcələr diskrision xərc mərkəzlərinə aid edilir. Əvvəlkindən fərqli olaraq bu tip büdcələr resursların əsaslandırılmış şəkildə artıq xərclənməsinə yol verir. Ən nəhayət “satış mərkəzləri”, “mənfəət mərkəzləri” və “investisiya mərkəzləri” üçün elə büdcələr xarakterikdir ki, onlarda əsas nəzarət və stimullaşdırıcı göstərici mənfəətdən ibarət olsun. Funksional proqramların cari və strateji büdcələri adətən mənfəət və zərərlərin, maliyyə resurslarının mənbələri və istifadə istiqamətləri balans şəklində işlənib hazırlanır. Bu zaman strateji büdcələr funksional büdcələri, ardıcıl qarşılıqlı təsirini onlar isə öz növbəsində bölmələrin büdcələrinin qarşılıqlı təsirini əks etdirir.

Artıq qeyd olunduğu kimi, bazar iqtisadiyyatı getdikcə genişlənir, ölkələr balansı artır, nəzarətin obyektləri çoxalır və ölkədə maliyyə göstəricilərinin əsası nəzarətdən başlayırdı. Bu məqsədlə də ölkələr artıq mülkiyyət formalarının yaradılması ilə əlaqədar yeni siyasət işləyib hazırlamağa məcbur olurdu ki, maliyyə nəzarətində yaradılan bu yeni istiqamət müəssisələr, büdcə idarə və təşkilatları, səhmdar cəmiyyətləri və s. üçün əlverişli oldu.

1. Qeyd etdiyimiz kimi, bazar münasibətlərinin inkişafı və mülkiyyətin səhmdar formasının yaradılması qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin yaradılmasını tələb edirdi. Səhmdar cəmiyyətlərin inkişafı ilə qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti xüsusilə auditor nəzarətinin yaradılması arasında birbaşa əlaqə vardır. Səhmdarların, dövlət vergi müfəttişliyinin, bankların və başqa təşkilatların səhmdar cəmiyyətinə etibarla yanaşması onun işində aşkarlığın olması ilə təmin olunur ki, buna da onların maliyyə fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirən və nəşr olunan hesabat balanslarının resallığı ilə nail olmaq olar.

Səhmdar cəmiyyətin maliyyə hesabatlarının yoxlanılması zamanı onların ayrı-ayrı maddələrinin müqayisəsi yolu ilə alınmış müxtəlif növ nisbi göstəricilər təhlil olunur belə ki, mütləq göstəricilər heç də həmişə müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında əyani təsəvvür yaratmır. Bunlardan qərb müəssisələrinin təcrübəsində daha çox yayılmışlarını göstərək.

$$A_{x.x.} = A_{döv} - \ddot{O}_c$$

Xalis cari aktivlər dövriyyə aktivlərindən cari öhdəliklər çıxmaqla alınır.

Məs: Əgər 2009-cu ildə $A_{döv}=47.000$ min manat, 2010-cu ildə $A_{döv} = 52.000$ min manat və həmin illərdə $\ddot{O}_c$ – uyğun olaraq 22.100 min manat və 21.100 min manat olarsa onda 2009-cu ildə $A_{x.c}$ ($47.000-22.100=24900$) min manat 2010-cu ildə $A_{x.c}$ ($52.000-22.100=30.900$) 30.900 min manat olar. Cari ildən keçən ilə nisbətən bu aktivlərin 6.000 min manat ($30.900-24.900$) artması şirkətin gələcəkdə inkişafı üçün zəmin yaradır.

Balans təhlili zamanı ödəmə əmsalı tapılır.

$$\Theta_{\ddot{O}} = A_{döv} / \ddot{O}_c$$

Bu əmsal dövriyyə aktivlərinin cari borclara bölünməsi yolu ilə hesablanır. Cari aktivlərin və öhdəliklərin həddindən artıq aşağı olması onu göstərir ki, səhmdar cəmiyyət öz hesablarını ödəyərkən bir sıra çətinliklərlə üzləşə bilər, həddindən artıq yüksək nisbət isə şirkət daxilində cari aktivlərin qeyri-qənaətcil istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Sənaye müəssisələrində ödəmə əmsalı 2:1 nisbəti daxilində normal hesab olunur. Bizim misalımızda bu əmsal 2010-2012-ci illərdə müvafiq olaraq 2.1 və 2.4 təşkil edir ki, bu da şirkətin yüksək tədiyyə qabiliyyətinin olduğunu göstərir. Ona görə də hər bir cari aktivin növünün cari aktivlərin ümumi həcmnin hansı hissəsini təşkil etdiyini göstərən cari aktivlərin faizlə tərkibini müəyyən etmək lazımdır. Bütün bu qısamüddətli öhdəliklər il ərzində ödənilir. Lakin bütün cari aktivləri nağd pula çevirmək olmur.

Cari aktivlərinin faizlə tərkibi

Göstəricilər	2010-cu il	2012-ci il
Nağd pul	7,7	2,4
Ödənməli hesablar	47,8	48,7
Əmtəə material ehtiyatları	44,5	48,9
Yekun	100	100

2010-cu ildən 2012-ci ilə nisbətən əmtəə-material ehtiyatlarının 4,4 % (48,9 - 44,5) artması və nağd pulun 5,3% (7,7 - 2,4) azalması onu göstərir ki, cari aktivlərin faizlə tərkibi verilmiş müəssisənin xeyrinə dəyişməmişdir. Müəssisənin rəhbərliyi 2010-cu ilin nağd pulun azaldılmasının səbəblərini diqqətlə təhlil etməli və düzgün nəticələr çıxartmalıdır.

Bizim misalda 2010-2012-ci illərdə uyğun olaraq 24,500 min manat və 30,000 min manat təşkil edir ki, bu da normal hal hesab edilir. Lakin bu göstərici şirkətin kredit qabiliyyətini açmır, ona görə də auditorların növbəti addımı likvid aktivlər ilə cari öhdəliklərin məbləğinin fərqi kimi hesablanan, xalis tez dövr edən aktivlərin (net quick assets) aşkarından ibarətdir. Səhmdar cəmiyyətin dövriyyə aktivlərinin yoxlanılması zamanı audit əmtəə-material ehtiyatlarına xüsusi diqqət ayırmalıdır. Onların həcmi müəssisənin fəaliyyət sahəsi və ilin fəslindən asılı olan bir sıra amillərə müəyyənləşir.

Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi zamanı kapital bazarında səhmdar cəmiyyətin mövqeyini qiymətləndirmək üçün qiymətli kağızların uçot və təftişi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Öz xüsusi istiqrazlarını buraxan müəssisələr üçün xüsusi auditor bu növ qiymətli kağızları maddi cəhətdən maddi cəhətdən təmin edən aktivlərin ölçüsünü müəyyən edir, istiqrazların ödənilmə əmsalını yoxlayır. Bu əmsal istiqrazları ödəyən aktivlərin bu növ qiymətli bu npv qiymətli kağızların məcmu nominal dəyərinə olan nisbət təyin olunur.

$$\Theta_{i.o.} = A_{i.o.} / D_i$$

İstiqraz ödənilmə əmsalı, istiqrazları ödəyən aktivləri istiqrazların nominal dəyərinə nisbəti kimi hesablanır.

Müəssisədə istiqrazların ödənilmə əmsalının hesablanması

Göstəricilər	2010-cu il	2012-ci il
Cəmi aktivlər	55.300	65.400
Amortizasiyaya çıxmaqla qeyri-maddi aktivlər	300	400
Cəmi cari ehtiyatlar	11.000	9.000
İstiqrazları ödəyən xalis maddi aktivlər	44.000	56.000
Buraxılmış istiqrazların cəmi nominal dəyəri	13.000	13.000
İstiqrazların ödəmə əmsalı	3.385	4.308

Hesablamamız göstərdi ki, müəssisənin 2010-cu ildə buraxılmış nominal dəyəri 1 manat olan hər bir istiqrazın dəyəri 3.385 manatdan aktivlərlə 2012-ci ildə isə dəyəri 4308 manatdan aktivlərlə təmin olunmuşdur. Bu onu göstərir ki, istiqrazların alınmasının riski aşağıdır və bu qiymətli kağızlara vəsait qoyuluşunun etibarlılıq dərəcəsi yüksəkdir.

Bu misal əsasən qərb ölkələrində ən çox yayılmış auditor yoxlaması işlərinə uyğun ölkəmizdəki müəssisə təmsalında idi. Qeyd edim ki, həmin göstəricilərin dairəsi müəssisələrin xüsusiyyətləri yoxlamanın məqsədləri və s. asılı olaraq genişlənə bilər.

Son illər ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi islahatların gedişini göstərir ki, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində maliyyə nəzarəti işinin təşkili ilə əlaqədar konkret olaraq bir sıra işlər görülmüşdür.

Buna misal olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17.06.1996-cı il “İstehsal, xidmət maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yaxqamaların qadağan edilməsi barədə” və 07.01.1999-cu ildə “Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında” fərmanlarını göstərmək olar.

Dövlət nəzarətini həyata keçirən orqanlar tərəfindən bir çox hallarda qeyri qanunu və iqtisadi böhrandan çıxmasında subyektiv maneələrə yaradırlar.

Keçmiş SSRİ dövründən miras qalan mexanizmi müasir tələblərə öz hüquqlarından sui-istifadə etməsi üçün şərait yaradırdı. Respublikada yeni iqtisadi münasibətlərin yaranması və inkişafı mülkiyyət formasından və təşkilati – hüquqi tabeliyindən asılı olmayaraq istehsal, xidmət və maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydalarının dəyişdirilməsini və yeni qanunvericiliklə tənzimlənməsini tələb edir.

İqtisadi münasibətlərin hazırki səviyyəsinə uyğun müvafiq dövlət nəzarəti mexanizmi tətbiq etmək həmin nəzarətin daha məqbul vasitələrinin seçmək bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişafına mənfi təsir göstərəcək halların qarşısını almaq üçün müəyyən tədbirlər görülməlidir.

İqtisadi cinayət xarakterli faktları aşkar etmək məqsədi ilə yoxlamalar, təftişlər və s. nəzarəti həyata keçirmək zərurəti yarandıqda Baş Prokurorluqda, Daxili İşlər Nazirliyinin, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin əsaslandırılmış qərarları və Mərkəzi Bankının, Maliyyə Nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin və Auditor Təşkilatının mütəxəssislərinin iştirakı ilə yoxlamaların aparılması məqsədəuyğun hesab edilir. 1999-cu ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının Nazirlik, Komitə və başqa mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarında mövcud olan nəzarət-təftiş qurumları ləğv olunmuşdur.

Dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən nazirlik, idarə və təşkilatların maliyyə təsərrüfat fəaliyyətlərinin yoxlanmasına habelə büdcə vəsaitinin təyinatı üzrə istifadə olunmasına

nəzarət qanunvericiliyə uyğun olaraq Respublika Maliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir.

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə və təşkilatlarda keçirilən yoxlamaların və təftişlərinin uçotunun aparılması məqsədi ilə “Nəzarət kitabçası”nın təsdiq olunması məqsəduyğun hesab edilmişdir.

Hər bir müəssisənin fəaliyyətində qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəli təşkilini aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə həyata keçirmək daha məqsəduygundur: yüksək ixtisaslı və peşəkar mütəxəssis və kadrların, menecerlərin olması; zəruri informasiyaların, potensial imkanların müəyyən edilməsi və onların vaxtında təhlil edilib, istifadəsi; təşkilati baxımından bütün təsərrüfat fəaliyyətinin birləşdirilməsi; qarşılıqlı əlaqəlilik nəticəsində qarşıya qoyulan məqsədə və fəaliyyətin səmərəliliyinə nail olunması; müxtəlif şərait və amillərin təsiri mövcud olduqda, müəssisənin funksional fəaliyyətinin normal tənzimlənməsini təmin edən daha təkmil və səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbulu; səmərəli nəzarət və qiymətləndirmə forması kimi daxili auditin təşkili.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti o cümlədən, təsərrüfatdaxili nəzarətin müəssisənin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən uçot siyasətinin formalaşdırılmasında, onun iqtisadi siyasətinə yüksək səviyyəli peşəkar ekspert rəyinin verilməsində, struktur bölmələrinin fəaliyyətinin təşkilində, əlaqələndirilməsində, ümumilikdə isə fəaliyyəti nəticələrinin qiymətləndirilməsində öz aparıcı mövqeyi ilə çıxış edir. Zənnimcə, müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu sahə daha geniş anlamda qiymətləndirilməli və bu anlama iqtisadi təhlillər, maliyyə strategiyasının müəyyənləşdirilməsi, bazar amillərinin tədqiq olunması, idarəetmə sisteminin qiymətləndirilməsi və bu sahədə zəruri təkliflərin verilməsi daxil edilməlidir.

Hər bir müəssisədə qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi, onun predmetinin, məqsəd və vəzifələrinin konkretləşdirilməsi sahənin inkişafı qarşısında duran problemlərdəndir.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin müəssisənin fəaliyyətində, idarəetmə sistemində mühüm rol oynadığını nəzərə alıb, struktur bölmənin məqsəd və vəzifələrinin müəssisədaxili və müəssisəxarici aspektdən də formalaşdırılması, xüsusilə də müvafiq məqsəd və

vəzidələrin içində təsərrüfatdaxili nəzarətin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin inkişafında oynadığı rolu konkretləşdirmək baxımından məqsədəuyğundur.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin prinsiplərini əsas götürərək, təsərrüfatdaxili nəzarətin strukturunun yaradılması prosedurunun ən yüksək formada təşkili və bu amilin müvafiq qanunvericilikdə, normativ bazarda öz əksini tapması təsərrüfatdaxili nəzarət üzrə məsuliyyət səviyyəsinin artırılmasını daha konkret təmin etmiş olar. Müvafiq məsuliyyət, cavabdehlik yalnız müəssisənin rəhbərliyi qarşısında tamamlanmalı, o daha çox təsisçilər, səhmdarlar (onların ümumi iclası) qarşısında öz konkretliyi ilə səciyyələnməlidir.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirilməsi üzrə zəruri normativ bazanın formalaşması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu aparılan nəzarət prosedurlarının təşkilinin, planlaşdırılmasının, müvafiq nəzarət testlərin həyata keçirilməsinin və onun nəticəsinin qiymətləndirilməsinin səmərəliliyinin, məqsədəuyğunluğunun təmin olunmasında vacib amildir.

Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlar qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində də zəruri islahatların aparılmasını vacibləşdirir. Bu sahədə aparılan islahatların əsas məqsədi qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin bazar münasibətlərinə və beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq təşkilinə nail olmaqla, ölkə iqtisadiyyatında maliyyə şəffaflığının təmin edilməsinə, müəssisədə və sahibkarlıq subyektlərində sağlam maliyyə mühitinin və anlayışlı informasiya sisteminin formalaşdırılmasına yönəlməlidir.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin inkişaf konsepsiyasının hazırlanmasında əsas diqqət sahənin normativ hüquqi bazasının və təşkilati strukturunun formalaşmasına, onun inkişaf etdirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə yetirilməlidir. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin o cümlədən, daxili auditin müəssisə və sahibkarlıq subyektlərində təşkili, ilk öncə, bu sahədə normativ hüquqi sənədlərin hazırlanması ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar olaraq, daxili auditin inkişafı yalnız sırf auditlə bağlı yeni qanunvericilik aktlarının hazırlanmasını deyil, eyni zamanda daxili auditlərə bağlı müvafiq sahələr üzrə normativ hüquqi aktların qəbul olunmasını və ya mövcud qanunlara əlavə və dəyişikliklər edilməsini zəruri edir. Belə qanunlara “Səhmdar cəmiyyəti haqqında” Qanunu, “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunun yeni redaksiyasını, mühasibat uçotu standartlarını, “Büdcə sistemi haqqında” və s. qanunları göstərmək olar.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili və inkişafında mühüm istiqamətlərdən biri də bu infrastruktur sahəsi üçün kadr potensialının hazırlanması və onların peşə-ixtisas səviyyəsinin təkmilləşdirilməsidir. Daxili auditorların peşə-ixtisas səviyyəsinin artırılmasında artıq Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Auditorlar Palatasının və onun nəzdindən yaradılan Beynəlxalq Daxili Auditorlar İnstitutunun filialı olan “Audit-Azərbaycan” bölməsinin imkanlarından istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin inkişafında keyfiyyət meyarlarının müəyyənləşdirilməsi və təmin olunması vacib məsələdir. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin aparılmasında keyfiyyətliliyin təmin olunması zəruri normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılması, o cümlədən beynəlxalq audit standartlarının istifadə imkanlarının müəyyənləşdirilməsi və tətbiqi ilə sıx bağlıdır.

Müəssisədə qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin inkişafında onun təşkili və idarəetmə sisteminin bir mərkəzdə, o cümlədən vahid daxili audit struktur bölməsində formalaşması və onun tabeçilik mexanizminin dəqiq müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin, o cümlədən daxili auditin aparılmasında obyektivliyi, səmərəliliyi təmin etmək üçün müvafiq strukturunun bilavasitə idarəetmə sisteminin (idarə heyətinin) tərkibində nəzərdə tutulmaması, onun daha ali idarəetmə orqanına tabe edilməsi zəruridir (müşahidə şurasına, səhmdarların ümumi yığıncağına). Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili prosesinin bilavasitə müəssisənin təsis sənədlərində öz əksini tapması və müvafiq sənədlərdə daxili audit strukturunun hüquq və vəzifələrinin, məsuliyyətinin müəyyənləşdirilməsi də vacib məsələdir.

Azərbaycanda qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi yalnız müəssisə, təşkilatlar üçün deyil, ümumilikdə dövlət, cəmiyyət üçün də əhəmiyyət kəsb edir. Məhz, bu amil qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsinin dəqiq tənzimləmə mexanizminin, amilinin olmasını ön plana çəkir. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin idarə edilməsinin tənzimlənməsi mexanizmləri kimi aşağıdakıları sistemləşdirmək məqsədəuyğun hesab edilir; inzibati tənzimləmə mexanizmi; etik tənzimləmə mexanizmi və s.

Müəssisənin fəaliyyətində qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin sahəsinə, həcminə uyğun olaraq, o cümlədən daxili audit standartlarının istifadəsi daxili normativ bazanın

hazırlanması ilə bağlıdır. Lakin müvafiq standartların hazırlanması bu istiqamətdə zəruri prinsiplərin nəzərə alınmasını vacibləşdirir. Daxili audit standartlarını hazırlayarkən, standartların işlək fəaliyyət sahəsinə və əhatə dairəsinə diqqət yetirmək zəruridir.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq və dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə aşağıdakıları təklif edirəm:

1. Dövlət büdcəsindən ayrılmış büdcə vəsaitlərindən təyinatı üzrə istifadə olunmasına dövlət nəzarəti gücləndirilsin;
2. 2004-cü ildə qəbul olunmuş “Mühasibat uçotu haqqında” qanun yenidən Milli Məclisdə baxılsın;
3. Dövlət Maliyyə Nəzarət haqqında qanun layihəsi hazırlansın və Milli Məclisdə təsdiq olunsun;
4. Azərbaycan Respublikasında Hesablama Palatasının hüquqları genişləndirilsin;
5. Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinə dünya təcrübəsi nəzərə alınsın;
6. Respublikada qüvvədə olan normativ sənədlər bazar münasibətlərdən şəraitinə uyğunlaşdırılsın;
7. Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində maraqlı şəxslərin həvəsləndirilməsi;
8. Təsərrüfat daxili nəzarətin gücləndirilməsinə şəraitin yaradılması.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikasının 02.07.1999-cu il tarixli 700IQ nömrəli.
- “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, “Qanun”, 1994.
3. “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 1999.
4. “Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999.
5. “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2004.
6. “Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında” Əsasnamə, Bakı, 1995.
7. “Azərbaycan Respublikasının ərazisində auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya verilməsi qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il tarixli 9 sayılı qərarı.
8. D.A.Bağirov. Vergi auditı.
9. D.A.Bağirov, M.X.Həsənlı. Maliyyə 2011.
10. Xankişiyev B.A. “Maliyyə nəzarəti”. Bakı, 2012.
11. V.T.Novruzov, R.Ə.Zülfüqaradə “Auditin əsasları”. Bakı, “Azərbaycan ensiklopediyası”, 1998.
12. Hacıyev R.Ş., Səbzəliyev S.M. “Auditin əsasları”. Bakı, “ADİU-nun nəşriyyatı”, 2003.
13. Abbasov İ.M. “Audit”. Bakı, “Bakı Biznes Universiteti nəşriyyatı” 2007.
14. Abbasov İ.M. “Auditin nəzəri məsələləri”. Bakı, “Bakı Biznes Universiteti nəşriyyatı” 1997.
15. Abbasov İ.M. “Auditin nəzəri və praktiki problemləri”. Bakı, “Elm”, 1999.
16. Rzayev Q.R. “Mühasibat uçotu və audit”. Bakı, “Təhsil” 2002.
17. Hacıyev R. “Təftiş və nəzarət”. Bakı, 1999.
18. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə.”Büdcə sistemi”. Bakı, 2003.

19. Bağırov M.M. “Bank və bank əməliyyatları”. Bakı, 2003.
20. “Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının 2007-2009-cu illər üzrə fəaliyyətinin yekunlarına dair icmal-hesabat”.
21. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 09.02.2009-cu il tarixli fərmanı.
22. Шермет А.Д., Суйц В.П. «Аудит». Москва, 2002.
23. www.audit.gov.az
24. www.kitab.az
25. www.firststeps.az
26. www.nba.az
27. www.banker.az
28. www.demirbank.az